

Braun Róbert: A szlovén nemzeti eszme fejlődése 1848-tól Bleiweis haláláig.*

Sok igazság van abban, amit Jos. Apih érdekes és tárgyilagos művében: *Slovenci in 1818. lets.* (Ljubljana: Matica slovenska 1888. VIII, 302 l.) mond, hogy a szlovéneknek már későn jött a szabadság 48-ban. Ezer év alatt területileg óriásit veszítettek, számuk 1,300.000-re olvadt le, az egész nemzetet fejlődésképeségében és jelentőségében rendkívül legyengítette, hogy azok az elemek, melyek a jobbagyságból kiemelkedtek, a nemzetre nézve elvesztek. Nemességük egyáltalában nem volt, „a polgárság idegenek előőrse volt szlovén földön” (Apih i. m. 4.1.), az egész intelligencia az alsó papság egy részéből és kevészámú deákból állt, mely például Laibachban 1817—1842 közt az összes deákság 5—6%-át tette ki és voltak évek, amikor egyetlen szlovén deák sem akadt.¹ A parasztság maga teljesen demoralizált volt a hosszú szolgaság által. A földesúri kastélyhoz félelemmel közelített és azt tartotta, hogy hozzá közel lenni annyi, mint a pokolhoz közel lenni (*blize grada, blize vraga*), az ispánt pedig *vasa gnada* (*Euer Gnaden*)-nek címezte. Ezt a szolgálalkúséget, minthogy úgyszólván az egész nemzet parasztokból állt, minden szlovéntől elvárták és ezért írja egy szlovén író egy levelében 1843-ban: „Ne felejtse el, hogy fiát illő szláv jámborságban és alázatban nevelje. Ez szükséges, ha egy szláv a mi viszonyaink közt zavartalanul akar élni.”² A szlovén nemzetiség szegényes helyzetéről 48 előtt a magyarság legrosszabb napjai sem nyújthatnak fogalmat. A kiadók még imakönyvek nyomtatására sem akartak vállalkozni, mert „szlovén könyvet senki sem vesz”. Óriási nemzeti vívmányszámba ment, amikor a német színházban egy rövid dalt

¹ Kénytelen vagyok egy a múltkori cikkben előforduló sajtóhibát kijavítani, nehogy a hozzáértő tudatlanság vádjával illessen. Tudniillik a legkiválóbb szlovén költő, Prešeren neve többször a régi helyesírással Preširennak van írva, ami olyféle hiba, mintha egy idegen Petőfy-t írta. E hibát a korrektor túlságos lelkiismeretessége okozta, aki nagyobb biztonság kedvéért lexikonban nézett utána e névnek és ott találta e téves formát. B. R.

² Ivan Grafenauer: *Zgodovina novejšega slovenskega slovstvo* Ljubljana: Katoliska bukvarna 1909. II. k. 3. 1.

³ Apih i. m. 7. 1.

szlovén nyelven énekeltek Laibachban. A kormányzó személyesen fejezte ki rosszaságát a színingazgató előtt és kijelentette: „Jól tudom, hogy az egész dr. Bleiweis rendezte, akit az oroszok ezüst rubelekkel vesztegettek meg.”³ Általában a pánszlávizmus jelszavával terrorizáltak minden szlovén nemzeti megnyilatkozást.

„Így tehát — írja Grafenauer⁴ — nem csodálkozhatunk, ha nemzetiségünk a hatalmasabb szomszédok előtt annyira megvetés tárgya lett, hogy szégyenlette a művelt osztály többsége, mely idegen, német kultúrában nőtt fel, sőt, hogy a szlovén városi polgár is szégyenlette, aki a parasztot mélyen megvetette. Ennélfogva a szlovéneknek ez időben nem volt sem városi polgárságuk, sem művelt hivatalnoki osztályuk, a nemessegről nem is szólva, mely a nemzeti védelem főtámasza volt a cseheknél, lengyeleknél és magyaroknál és egyedüli támasza a horvátoknál.”

A 48-as események egyáltalában nem illettek bele a szlovén viszonyokba. Azok a gazdasági, politikai, irodalmi, társadalmi viszonyok, melyek ezeket az eseményeket előkészítették, náluk csaknem teljesen hiányoztak. A szlovének parasztosztályból álltak. Bár a szlovén paraszt helyzete egyáltalában nem volt jobb a többi osztrák paraszténál, semmi jele sincs annak, hogy meglett volna nála az elégtelenségnek egy bizonyos tettekkészítő ereje, mely nélkül a legnagyobb elnyomás sem hoz létre forradalmat.

A bécsi márciusi forradalomnak már magának is erősen nyárspolgáriás színezete volt. A forradalmár boltosok, kisiparosok bezárt üzleteik ajtajaira felírták: „A tulajdon szent.”⁵ Elgondolható, hogy milyen volt e forradalom egy osztrák vidéki városban, kivált oly félreeső, elmaradt helyen, mint ez időben Laibach. A kormányzó kijelentette a polgároknak, hogy „az alkotmány mit sem változtat a rendiség jelentőségén”. Nem is történt nagyobb baj, mint hogy a csőcselék egy boltot kirabolt és a rendőrfőnök ablakait beverte.⁶ A parasztság megpróbált egy kicsit zavarogni. Itt-ott nem akart többé dolgozni az uraknak, úgy hogy néhol a földesúr feleségével és gyermekeivel maga volt kénytelen kimenni munkára. „Ez annyira meghatotta a parasztokat, hogy azonnal odasiettek és a munkát maguk végezték el.”⁷ Valóban, a legszigorúbb földesúr sem mondhatta, hogy a szlovén parasztot könnyű félrevezetni.

³ Apih i. m. 19. 1.

⁴ I. m. II. k. 3. 1.

⁵ Apih i. m. 47. 1.

⁶ I. m. 51. 1.

⁷ I. m. 63. 1.

Nyugodt is maradhatott a konzervatív párt a szlovén földet illetően, itt soha az egész forradalom ideje alatt senki sem akart a központi bécsi kormánytól elszakadni. Bár a helyi hatóságok néha azt sem tudták, hogy kinek tartoznak engedelmességgel és hogy kikből áll a kormány, a rend fenntartásához teljesen elegendő volt az ő energiájuk és az ő bölcsességük is.

Idegen erők hozták meg tehát a szlovénségnek április 25-én az új alkotmányt, melynek 4. §-a értelmében a nemzetiségi és nyelvi szabadság biztosított. Nagyobb eredmény volt ez, mint amennyi a szlovének reális erejének megfelelt. A nemzeti érzés fölötté gyenge lábon állt még a vezetőknél is. Nemcsak hogy a nemzeti egyesületek vezetői szlovénül fogyatékosan tudtak és még a hivatalos iratokat is németül fogalmazták, hanem például a Szlovén Társaság egy választmányi tagja így nyilatkozott: „... ha a kormány tényleg ránk kényszerítette volna az egyenjogúságot (tudniillik nyelvben), mi ijedtünk volna meg legjobban, mert még szótárunk sem volt és senki sem tudott szlovénül.”⁸ Azt mondhatni, hogy míg a magyaroknál, lengyeleknel, olaszoknál és cseheknél előbb volt meg a nemzeti érzés és aztán vívták ki törvényes biztosítékait, a szlovéneknél előbb volt meg a nemzetiségi törvény és csak azután kezdték keresni magukban a nemzeti érzést.

A magyarok és olaszok nyílt politikai különállásukért harcoltak, a lengyelek nemkülönben, az osztrák németek pedig, félig-meddig beletörődve, hogy e törekvések végül is sikert érnek, a legkedvezőbbnek találták magukra nézve, ha Ausztria a magyar, olasz és lengyel részek nélkül egyesül Németországgal.⁹ Egy pillanatig úgy látszott, mintha az összes „történelmi nemzetek” a Monarchia feldarabolását kívánnák. E pillanatot használta fel kitűnő politikai érzékkel Palacky, cseh történetíró és államférfi, arra, hogy helyesen fogva fel nemzete igazi érdekeit, síkraszálljon a Monarchia egységéért. Átlátta, hogy egy Németországgal egyesült Ausztria a csehek menthetetlen vesztét jelentené, sőt hogy Ausztria hatalmának bármiféle megcsorbulása, tehát például Galícia elvesztése is, a németek relatív erejét növelné, a csehekét pedig csökkentené. Ezért nyílt levélben utasította vissza a frankfurti parlamentet előkészítő bizottság (*Vorparlament*) meghívását, egyebek közt így nyilatkozván: „Az önök által tervezett német egység örökre meggyengítené Ausztriát, már pedig Ausztriának hatalmas erősségnek kell maradnia az orosz világbirodalom ellen, mely mérhetetlen és

⁸ Apih i. m. 138. 1.

⁹ Apih (i. m. 66. 1.) szerint valóságos axióma volt az olasz tartományoktól és Galiciától való szabadulás vágya nemcsak 48-ban, de már előbb is. Több német röpiratra hivatkozik.

kimondhatatlan baj, határtalan és végtelen szerencsétlenség, melynél inkább az emberiség érdekében mit sem sajnálnék, noha testtel-lélekkel szláv vagyok... Valóban, ha az osztrák állam már régóta nem volna meg, európai érdekből, az emberiség érdekében kellene megalkotni.”¹⁰

E kifejezés: „történelmi nemzet” a 48 előtti Ausztriában nem pusztán akadémikus értékű megkülönböztetést jelentett a többi nemzettől. A történelmi nemzetnek voltak oly politikai és közigazgatási szervezetei, melyek bármikor a nemzeti érdekek védelmére voltak felhasználhatók. Ezek elsősorban a tartománygyűlések voltak. Ellenben a történelemtől külső nemzetek, mint a szlovének és rutének, legfeljebb társadalmilag tudtak szervezkedni. Egy szláv többségű Ausztria, vagy mint a szlávok eufemisztikusabban mondták, egy erős Ausztria *conditio sine qua non*-ja volt e történelemtől külső nemzetekre, melyekhez ezidőben a csehek már csak félig tartoztak. Érthető tehát, hogy a szlovéneknek nagy okuk volt Palacky álláspontjára helyezkedni. Arra még lehetett reményük, hogy Krajnában megszerzik a többséget, de a Tengerparton, Karintiában, Stájerországban teljesen kilátástalan volt helyzetük, már pedig a szlovének többsége Krajnán kívül lakott. Krajna megszerzését tehát a szlovének nem tekinthették a nemzeti kérdés megoldásának. E helyzet kezdettől fogva közjogi radikalizmusba kényszerítette őket. A 48-as nagy szabadságmámorban egy alapjában véve még oly reálpolitikus, mint Bleiweis is azt képzelte, hogy az összes szlovénlakta területek politikai egyesítése könnyen keresztülvihető dolog. Mint a krajnai tartománygyűlés küldöttségének vezetője, audienciára jelentkezett János főhercegnél és e három pontba foglalva adta elő a szlovén kívánságokat: 1. A szlovén területek egyesítése. 2. Ugyanoly szlovén nyelvi jogok iskolákban és hivatalokban, mint aminőkkel a németek a német tartományokban bírtak. 3. Ausztria függetlenítése a frankfurti parlamenttől, „mert meg vagyunk győződve, hogy a németek terve Ausztria feldarabolása, mi pedig Ausztria fennállását akarjuk védeni utolsó csepp vérünkig”.¹¹ A főherceg, noha teljesen németérezelmű volt, helyeselte e kívánalmakat vagy talán csak nem tett ellenvetést és Bleiweis bizonyára azzal az érzéssel távozott a kihallgatásról, mint valaha a horvátok, amikor titokzatosan suttozták egymásnak: *Aula est pro nobis*.

A politikailag teljesen iskolázatlan és szervezetlen szlové-

¹⁰ A német eredeti hiányában Apih szlovén fordítását használok. I. m. 92. 1.

¹¹ Apih i. m. 87. 1.

nek természetesen nem voltak képesek sem a saját erejüket, sem a velük szembenálló erőket értékelni. A karintiai, stájer és tengerparti szlovén területek egyesítése Krajnával azonban sokkal nehezebb feladat volt, mint azt a szlovén vezetők képzelték. Az osztrák tartományok évszázados múlttal bíró politikai alakulatok voltak, külön egységekké alakult szervezettel: rendekkel és hivatalnoki karokkal, melyek a maguk egységét megbontani nem akarták és pozitív erővel rendelkeztek minden ily kísérlettel szemben. Nagy kérdés az, hogy a birodalmi parlamentben lehetett volna-e többséget szerezni ily javaslatnak, mely elvi jelentőségű súlyos megsértése lett volna a tartományi autonómiának és mindenféle komplikációt okozott volna, holott legjobb esetben is csak a két legkisebb és leggyengébb nemzetiségnek, a szlovénnek és ruténnek lett volna érdekében. A bécsi parlament mai napig sohasem volt olyan összetételű, hogy tőle valaha is a szlovén egység elvi kimondását várni lehetett volna. Ellenben 49-ben komolyan szóba került Tirol kettéosztása, néprajzi alapon. A parlament hozzá is járult volna. A tiroli németek erre szecesszióval fenyegettek és végső ellenállásra készültek, ami világosan mutatja, hogy nem ismerték el a parlamentnek azt a jogát, hogy a tartományi autonómián ilyképpen túltegye magát. Ettől a szecessziótól csak azért álltak el, mert biztos információjuk volt arról, hogy a parlament határozatai sohasem nyernek uralkodói szentesítést. Elgondolható, hogy a stájer és karintiai németek álláspontja sem lett volna más. Nem szabad továbbá számításán kívül hagyni, hogy e javaslat nemcsak az összes karintiai és stájer németeket találta volna magával szemben, hanem a karintiai és stájer szlovének közül is nem keveseket, akikben a tartományi közösség érzete erősebb volt a nemzeti közösségénél. Nem könnyű feladat lett volna továbbá elvi alapot és valamely plauzibilis jelszót találni oly politika számára, mely közjogi konzervativizmust hirdet birodalmi tekintetben, ellenben közjogi radikalizmust követel a tartományokban. Ez volt épp gyengesége a szláv álláspontnak általában. Nem tudták összeegyeztetni a birodalmat illető konzervatív közjogi álláspontjukat nemzeti radikalizmusukkal. Ez az ellentét annál ríkítóbb volt, mert e nemzeti radikalizmus csakis közjogilag nyilvánulhatott meg, mihelyt politikailag megvalósulást keresett.

Voltak olyanok, akik a horvátokkal való egyesülés mellett agitáltak. Semmi sem volt annyira alkalmas a szlovén ügy kompromittálására, mint ez utóbbi törekvés megnyilvánulása, amit az amúgy is gyanakvó hivatalos és német körök első lépésnek tekintettek a pánszlávizmushoz. Ezt igyekezett a ké-

sőbbi püspök, Slomgek, azzal a nyilatkozattal ellensúlyozni hogy: „közülünk senki sem vesz részt e mozgalomban; mi osztrák szlovének akarunk maradni, és nem akarunk sem a frankfurti Németországhoz, sem Horvátországhoz tartozni”.¹² A politikai tapintatlanság egy másik példája a *Gorisko slavjansko bralno drustvo* (Görzi szláv olvasókör)-nek már pusztá neve és alapszabályainak az a pontja, hogy a „szláv nyelv kultiválását tűzi ki célul, nyelvjárásra való különbség nélkül”.¹³

Palacky ügyesen használta ki a politikai helyzetet annak kimutatására ország-világ előtt, hogy az osztrák szlávok hatalmuk súlypontját a Monarchián belül, a németek ellenben azon kívül keresik. Ezért hívta össze a prágai szláv kongresszust, mely azonban főleg Bakunin fellépése folytán teljesen kompromittálta a szlávok ügyét a dinasztia előtt. A többnyire teljesen plebejus vagy óvatosan radikális, szüklátókörű és doktriner nyárspolgári kongresszust teljesen magával ragadta Bakunin impozáns megjelenése, fényes szónoki tehetsége, műveltsége és az, hogy oly előkelő és mégis oly abszolúte radikális volt, bizonyára a legradikálisabb akkor egész Európában. Neki sikerült teljesen osztrákellenes, forradalmi irányba terelnie a kongresszust, melynek a katonaság fegyverrel vetett véget. Ezzel a szlávok elvesztették politikai előnyüket a németekkel szemben. Kitéunt az udvar előtt, hogy megbízhatóságuk csekély, hogy rájuk a birodalom ügye nem bízható. A frankfurti parlament kudarca után pedig az osztrák németek siettek erejüket újból Bécsbe koncentrálni. Az osztrák-ügyre a szláv nacionalizmus ugyanannyival látszott veszedelmesebbnek, amennyivel Oroszország látszott veszedelmesebbnek Németországnál, amely akkor igazán alig volt több, mint földrajzi fogalom. A prágai kongresszuson a szlovéneket Vraz képviselte, aki ugyancsak kényelmetlenül érezte magát politikai szerepében és a szlovéneknek jutott általában a legkisebb szerep a kongresszusban.¹⁴

¹⁷ Apih i. m. 88. 1.

¹⁸ E tapintatlanság egyébként csekélységnek tűnhetik, ha például a horvát Gaj oroszországi utazását tekintjük épp akkor, mikor az illír mozgalmat magyar és udvari körökben legerősebben illették a pánszlávizmus vádjával. Hát még ha tudták volna, hogy Gaj tényleg ismételtlen kapott pénzt Oroszországból, például 1840-ben nem épp jelentéktelen összeget: 20.000 rubelt, a nemzeti mozgalom céljára. (Ezt l. a szláv érzelmű K. Glaser: *Zgodovina slovenskega slovstva*. 1—4. k. Ljubljana: Slovenska Matica 1894—98. 2. k. 128. 1.) Igaz, hogy ez az utazgatás nagy visszatetszést keltett egész Horvátországban és nagy része volt abban, hogy a közvélemény teljesen elfordult Gajtól.

¹⁴ Még ma is találkozhatni azzal a legendával, mintha e kongresszuson németül folytak volna a tárgyalások. Ezt már 48-ban a prágai német *Bohemia* című lap mesének jelentette ki.

Nem sokkal különb szerepet játszottak a júniusban összeülő bécsi birodalmi parlamentben. Ennek oka nem kis részben politikai szervezetlenségük volt. A szlovén képviselők nem voltak ugyan oly gyámoltalanok, mint a rutén és lengyel parasztképviselők, kikről azt beszélték, hogy a díszruhás portásnak kezet csókoltak és mindenki előtt nevetség tárgyai lettek, de semmiféle közös programjuk vagy előzetes tanácskozásaik közös akció céljából nem voltak. Elálméklodva látták, hogy például a csehek mindig együtt szavaznak. Ők még oly elvi jelentőségű ügyekben sem szavaztak egyöntetűen, mint például, hogy német legyen-e a tanácskozási nyelv, vagy hogy a földesurak kártalanítandók-e. Jellemző, hogy igazi súllyal bíró politikai egyletük is csak Bécsben és Grácban, tehát idegen földön, idegen mintára volt, ellenben szlovén földön csak lassan terjedt a szervezkedés szükségének tudata. Így a szlovén képviselők egész magatartása, melyről Apih i. művében részletesen számol be, azt a benyomást kelti, mintha úgy érezték volna, hogy nem áll mögöttük senki, akinek érdekeit képviselnék, vagy hogy azok, akik küldték őket, alapjában véve nem sokat törődnének azzal, amit a bécsi parlamentben tárgyalnak. A szlovén parasztság egyáltalában nem mutatott túlságos bizalmat úri képviselői iránt. Amennyire csak tehetett, parasztképviselőket választott, kik, ha a parlamentben nem tudtak a szervezést illetőleg tájékozódni, a „doktor urak”-kal ellentétesen szavaztak. A szlovén parasztság kívánságait bizonyára az a program fejezte ki a leghívebben, melyet egy képviselőjelölt így foglalt össze: „Egy isten, egy császár, egy vallás, semmiféle robot, semmiféle tized, sem tyúk, sem tojás, sem sajt után. Máskülönb pedig maradjon minden a régi-ben.”¹⁵ Mikor a jobbágyságnak megváltásáról volt szó, a parasztképviselők élénk részt vettek a vitában és látszott bátor és hozzáértő beszédeikből, hogy e kérdés fontosságával és lényegével teljesen tisztában vannak. Felhangzottak oly érvek, hogy a felszabadítás mit sem ér, ha a megváltás terhe továbbra is a paraszt vállán marad, hogy a jobbágyságnak megváltás nélküli eltörlése nem sérti a tulajdonjogot, mert a földesurak e kiváltságai sohasem voltak jogok, hanem csak visszaélések, melyeket a váltság utólagosan szentesítene. Bizonyára együtt érezték azzal a rutén képviselővel, aki előadta, hogy mint kényszerítették őket a földesurak 100 nap helyett 300 napi robotra és a sok visszaélés felsorolása után így fejezte be beszédét: „És e szenvedésért most még váltságot fizessünk? Nem! Ostor és korbács, mely a mi fejünk felett suhogott és a

¹⁵ Apih i. m. 149. 1.

mi elgyengült testünk köré fonódott, legyen az ő váltságdíjuk.” Ellenben a nyelvi kérdés nem hozta őket túlságosan izgalomba. Mikor a parlamentben arról folyt vita, hogy alkalmaznak-e tolmácsokat a németül nem értő tagok számára, két szlovén képviselő úgy vélekedett, hogy aki németül nem tud, menjen haza. A harmadik azt magyarázta, hogy a hiba abban van, hogy a választási törvény nem intézkedik arról, hogy német legyen a tárgyalási nyelv, ezt helyre kell igazítani, azok pedig távozzanak, akik a német nyelv nemtudása folytán” alkalmazatlanok a képviselőségre. A negyedik kijelentette, hogy „noha ő szláv”, természetesen átlátja, hogy a német az egyetlen lehető tárgyalási nyelv.¹⁶ Az összes szlovén képviselők tudtak németül és eszükbe sem jutott, hogy e kérdést elvi jelentőségűnek tekintsék. A csehek, noha szintén tudtak németül, fejlettebb nemzeti érzésüknél fogva természetesen távolról sem látták oly egyszerűnek a kérdést, mint amely pusztán józan ész szerint ítélendő meg. Hogy a szlovének mennyire nem érezték a közös nyelv összekötő erejét, látszik abból, hogy a karintiai tartománygyűlésen egy szlovén képviselő azt indítványozta, hogy a tartományi törvények és rendeletek „karintiai nyelvjárásra fordíttassanak le, mert a krajnai rájuk nézve érthetetlen”. Apih (i. m. 165. 1.) hozzáteszi: „Hogy ily képtelen javaslat nem volt keresztülvihető, magától értetődik” és azt hiszi, hogy a javaslattevő maga sem vette komolyan. Tényleg azonban volt a javaslatnak annyiban komoly célja, hogy demonstráljon Krajna ellen. Mennyivel fejlettebb volt ezzel szemben a magyar nemzeti érzés és politikai érzék, amikor az erdélyi magyarság keményen harcolt a nemzeti egyesítésért, noha százados politikai különállásról kellett lemondania, mely számára nem elnyomatást jelentett, mint a karintiai és stájer szlovének számára, hanem vezető szerepet, uralmat.

A szlovén vezetők panaszolták, hogy nemzeti törekvéseiknek mily nagy akadályokat kell legyőzniök, ami igaz volt ugyan, de ezek az akadályok jórészt a szlovénségen belül voltak. Krajna csaknem teljesen szlovén volt és a szlovén nyelv érvényesítése hivatalokban és iskolákban nem sértett tulajdonképpen német érdeket vagy ez legalább is nem érvényesülhetett, mihelyt a bécsi kormány elvben hozzájárult a szlovén kívánások teljesítéséhez. Az akadály azonban az volt, hogy a szlovének maguk sem akarták nagyon a dolgot és a bécsi kormány természetesen nem erőszakolta, amikor az érdekeltek maguk sem erőszakolták. Az intelligenciából sokan úgy érezték, hogy kevesen vannak és nyelvileg fejletlenek ahhoz,

¹⁶ Apih i. m. 180—181. 1.

a szlovén nyelvet a hivatalokba és iskolákba bevezethessék, noha e jogot a parlamentben a csehek kivívták az ő számukra is. Voltak, akik a kérdést azzal akarták megoldani, hogy a horvát nyelvet ajánlották hivatalos és tannyelvnek. Az természetes, hogy a hivatalnoki kar ellene volt minden változtatásnak és elvesek azt mondták, hogy 10—20 évig is kell várni a szlovénséggel. A meglepő csak az, hogy a hivatalnoki kar e természetes *vis inertiae*-jét a szlovénség egyelőre sem tudta legyőzni. Némely helyütt például a bíróságok jelentették, hogy a szlovén parasztnok szlovénnyelvű hivatalos iratokat nem akarnak elfogadni. A tanítók közül hasonlóképpen jelentették némelyek, hogy a parasztnok¹⁷ arra a kérdésre, hogy fiát németül vagy szlovénül kívánja-e taníttatni, azt válaszolta: németül, mert hisz szlovénül már úgyis tud. A szlovén egyetemet is meg lehetett volna csinálni 48-ban, hisz két tanár már meg is kezdte a jogi fakultáson előadásait, ha az érdekeltek komolyan akarták volna. A laibachi városi tanács örömmel üdvözölte az egyetem eszméjét — azonban sajnálta, hogy semmiféle pénzbeli segítséget nem adhat, egyébként minden erejével kész az ügyet előmozdítani. (Apih i. m. 229. 1.) Természetes, hogy pusztán erkölcsi támogatással nem lehet egyetemet fenntartani. Mikor a harmadik magyar egyetemről volt szó, holott ez távolról sem oly nemzeti érdek, mint a szlovéneknél az első egyetem, a magyar városok egészen más, egymással vetélkedő áldozatkészséget mutattak.

A 48-as törvénybe foglalt vívmányokról egy szlovén képviselő vezércikkben jelentette ki: „Nyelvünk, nemzetiségünk és minden jogaink oly dicső biztosítékokat nyertek, hogy ennyit csak évszázados fáradozás után remélhettünk volna.” (I. m. 281. 1.) Pedig mi volt e vívmány¹⁷? A nemzeti nyelv jogainak elismerése az alkotmányban. A biztosíték pedig oly gyenge volt, hogy már pár hét múlva császári rendelet osztalta fel a kreamsieri parlamentet, melynek környékét katonaság szállta meg. Következett reá a Bach-féle oktrojált alkotmány, melyet a szlovénség vezetője, Bleiweis szintén kitűnőnek, mert, mint mondta: „a földolog, hogy Ausztria alkotmányt kapott”, mások „megbecsülhetetlen ajándék”-nak tekintették, ismét mások szerint „az alkotmány minden várakozást felülmúlt”. Bach maga aligha volt ilyen kedvező véleményen művéről, mert Laibachban az alkotmány kihirdetésekor a katonas-

¹⁷ Apih (i. m. 226. 1.) úgy mondja: „az együgyű parasztnok”. Kis nemzetek intelligenciája, bár maga rendszerint tud idegen nyelven, mindig rossz szemmel nézi ennek tanulását műveletleneknél, nyilván azért, mert fél, hogy ezáltal emancipálhatják magukat a nemzeti intelligencia vezetése alól.

ság konszignáltatott, a polgárőrséget szaporították és az egész rendőrség talpon volt. Mindez csak azt mutatja, hogy Bach messze túlbecsülte a laibachiai politikai érdeklődését. Hogyan izgathatta volna fel őket túlságosan egy oly alkotmány eltörlése, melyet az egykorúak véleménye szerint az egész városban egyetlen ember, egy Ahačič nevű ügyvéd érthetett meg.¹⁸ Így hát az egész nagy előkészület teljesen felesleges volt. Mint az erőviszonyokból várható, nem is kaptak a szlovének többet, minthogy amelyik hivatalnok akarta, szlovén területen használhatta a szlovén nyelvet, hasonlóképpen a tanító is taníthatta szlovénül. A gimnáziumokban a szlovén anyanyelvűek számára a szlovén kötelező tantárgy lett. „Erre mit tettek a diákok? Anyanyelvül a németet diktálták be és megvolt a „tisza haszon”.¹⁹ Elgondolhatni, mily gyengén állhatott a nemzeti érzés ügye ott, ahol az ifjúság akár csak részben is ilyen. Egészen más volt a horvát ifjúság, hogy a legújabbkori bosnyák gimnazistákat ne is említsük, kiknél patológiai szenvedéllyel nyilvánult meg a nemzeti érzés.

A németek Ausztriában és a magyarok Magyarországon a forradalomban a nemzeti eszmét is akarták és a demokráciát is. A fontosabb azonban mégis a nemzeti eszme volt számukra. Mint egy horvát író, M. Marjanovic,²⁰ a magyarokról találóan mondja, liberálisak voltak felfelé és magukért, de reakciósak lefelé, a nemzetiségekkel szemben. A szlávok sokkal gyengébbek voltak, semhogy maguk vehették volna fel a harcot a németekkel és magyarokkal, ennél fogva nolens volens az antidemokratikus kormány eszközeivé váltak. Nem támogatóivá, hanem eszközeivé. E szerepet megkönnyítette számukra kulturális elmaradottságuk és klérusuk nagy befolyása, gazdasági gyengeségük, mely kivált a cseh intelligenciát terelte a hivatalok felé és hogy társadalmilag fejletlenek voltak, polgárságuk hiányzott, már pedig e küzdelem előterében a polgárság állt. Centralizmus és föderalizmus, demokrácia és arisztokrácia mind csak jelszó, a fő a nemzeti érdek volt, mely határt szabott minden doktriner demokráciának és föderalizmusnak. A csehek föderalisták voltak, amíg az egész Monarchiáról volt szó, ellenben nyomban centralisták lettek, amikor Csehországra került a sor, minthogy természetesen a Monarchiában gyengék voltak, Csehországban ellenben erősek a németekkel szemben. Viszont, ha a németek a Monarchiát illetően, ahol ők voltak az erősek,

¹⁸ *Bleiweisov Zbornik*, 155. 1.

¹⁹ I. m. 302. 1. E sorok írója oly gimnáziumba járt, ahol a román nyelv mint nem kötelező tárgy szerepelt. Soha egyetlen román tanuló sem akadt, aki e tantárgyra ne jelentkezett volna.

²⁰ *Savremena Hrvatska*. Beograd: Knjizevna zadruga 1913. XV, 360 1.

centralisták voltak, Cseh- és Morvaországban, ahol kisebbségben voltak, az autonómia elveit hangoztatták. E helyzet mai napig alig változott és addig nem is változhat, míg a nemzetek az agresszív nacionalizmus minden utógondolatát végleg el nem ejtik.

A Kollár és Safarik-féle pánszlávizmus már 48 előtt is ellentmondásra talált, még pedig éppen a cseheknél, Havliček személyében. Közvetlen érintkezésből ismerte az összes szláv népeket és tapasztalatai után sokkal józanabban ítélte meg nyelvüket, kulturális fejlettségüket és politikai érdekeiket, semhogy egysébeolvadásukat lehetők tartotta volna. Ellenben úgy vélte, hogy a csehek és délszlávok egy erős Ausztria keretein belül találják meg leginkább fejlődésük feltételeit és pánszláv álmok helyett a nemzeti kultúra erősítését találta fontosnak. E reálisabb politikát fogadta el a csehek és az osztrák szlávok legtehetségesebb politikusa 48 körül, Palacky is. E politikát követte a szlovének első és máig legkiválóbb politikusa, Bleiweis János is.

Bleiweis²¹ nagyfontosságú egyéniség a szlovén nemzet életében. Neki van legnagyobb része benne, hogy a szlovének az illír politika és az elnémetesedés Scylla és Charybdis között kikerültek a szlovén nemzeti öntudat biztosabb vizére. Nem volt valami impozáns egyéniség, aki lelki nagyságával, áldozatkészségével vagy profétikus lendületével ragadná meg az utókort. Ellenkezőleg, maga a prózaiság, a polgári józanság, aki mindig biztosan számíthat rá, hogy a többség vele tart, mert benne kristályosodik ki a tömeg közép-szerűsége. Egy jómódú kereskedő fia volt, akiben azonban még erősen élt a parasztösök temperamentuma és gondolkozása. Orvosnak készült, már meg is volt oklevele, amikor hirtelen elhatározással az állatorvosi képesítést szerezte meg. Életrajzírói szerint azért, mert nősülni akart és hamarabb akart önálló lenni, azonban erre pozitív bizonyíték nincs és éppen nem lehetetlen, hogy romantikus ok helyett inkább a paraszt józanság vezette, mely nem ismer előítéletet és nem törődik azzal,

²¹ Főforrás: *Josip Tominsek* (szerk.); *Bleiweisov Zbornik*. Ljubljana: Matica slovenska 1909. LVI, 327 l., kivált pedig Dragotin Lončar cikke: *Dr. Janez Bleiweis in njegovadoba*.

Bleiweis, mint neve mutatja, valószínűleg német származású volt, azonban a család nyilván már régen elszlovénosodott. Apja ugyan csak németül levelezett, mert hisz ekkoriban szlovén iskola nem volt, ahol szlovénül írni tanulhatott volna, de e levelekben a legvaskosabb szlovénizmusok mutatják, hogy írójuk szlovénül gondolkodott. Bár akadtak némelyek, kik fennakadtak azon, hogy a szlovénség vezetőjének német neve van, mégsem volt érte olyféle támadásokban része, mint az apai részről német származású Strossmayernek Starčević és hívei részéről.

hogy egyik pálya presztízse nagyobb-e a másikinál, ha emez biztosabb és jobb megélhetést nyújt. Krainburgban (szlovénül Kranj) született 1808-ban, az egyetemet Bécsben végezte és hosszú ideig, 15 évig élt távol a szlovén földtől, Bécsben. 1841-ben készült Laibachba, mint a sebészeti és állatorvosi iskola állatorvosi tanára. Ez időtájt alakult ott egy földműves-egylet, mely őt választotta titkárává és ily minőségben kapta meg az egylet orgánumának, az akkori egyetlen szlovén lapnak, a hetenként megjelenő *Novice*-nek, szerkesztőségét. E lapban folyt le az egész szlovén szellemi élet, tudomány, gyakorlati ismeretek, politika, irodalom, költészet, e lap által kapta kezébe Bleiweis az egész nép nevelését és általa szerezte meg a politikai vezérséget. A lap eleinte 500, egy negyedév múlva 800 példányban jelent meg, 1844-ben 1000-nél több előfizetője volt. Kezdetben sem a lapot, sem szerkesztőjét nem vették sokba, azonban kitartásával, szolidaritásával egyre jobban és jobban előtérbe nyomult. Mint Deák Ferenc, akivel pályafutása — a méretek leszámításával — igen sok hasonlatosságot mutat, 1848-ban a vezető politikusok közt volt, majd csakhamar ő képviselte az egész nemzetet „a szlovén nemzet atyja” címen (mint Deák Ferenc „a haza bölcse”), akinek tekintélye ellen beszélni alig mert valaki, akkor is csak rossz tanácsadóit emlegetve. Bleiweis nagyon komolyan fogta fel lapja hivatását, tanítani, nevelni akarta általa népét. „Idáig csak imádságos-, vallásos- és énekeskönyveink voltak: ez volt az eddigi koroknak csaknem egyetlen irodalma — már pedig mindez nagyon kevés az egyszerű nép művelésére”, írta. Egy híve pedig így ír: „Komoly ismeretekre van szükségünk, nemcsak versekre és regényekre.”²² Még Grafenauer is,²³ aki pedig nagyon ellenségesen ír Bleiweisről, elismeri, hogy a földművelésre, állattenyésztésre, közegészségügyre vonatkozólag nagyon jótékony, nevelő hatása volt a parasztságnál. Igaz, hogy Bleiweis az irodalomban is tekintély akart lenni és hozzászólt nemcsak nyelvészeti kérdésekhez, hanem költészethez, dramaturgiához is. E szerepléséhez, melyet érthető módon az irodalomtörténész sohasem bocsájthat meg neki, az állatorvosi diploma valóban nem a legjobb képesítés volt és nagyon emlékeztet e szerepében arra, amit az angolok úgy fejeznek ki: a bika a porcellánkereskedésben. Az irodalmi kritika később kegyetlenül bánt el az általa pártfogolt irodalmi nagyságokkal.

A politikában Bleiweis álláspontja éppen nem volt valami határozott elvekhez kötött, inkább változékony, nem ritkán

²² *Bleiweisov Zbornik*, 148—49. 1.

²³ I. m. II. k. 147—57. 1.

bizonytalan. A Monarchia szlávjainál ez időben elsőrendű elvi és gyakorlati fontosságú volt, hogy a föderalizmusban, mely után valamennyien epedve vágytak, a történelmi jog, vagy a természetjog álláspontjára helyezkedjenek-e. Az első az autonómia kiterjesztését jelentette a régi *Kronland*-ok szerint, a másik a múlt teljes figyelmen kívül hagyásával néprajzi egységek szerint követelte az autonómiát. A szlovénekre nézve ez csaknem a lét és nemlét kérdése volt. A néprajzi egység egy az összes szlovéneket magában foglaló Szlovéniát jelentett, a történelmi jog pedig a Krajnán kívül élő szlovéneket, vagyis a szlovén nép nagyobb részét idegen uralom alá juttatta volna, ahol a tartományi autonómia fokozott kiterjesztése rájuk nézve fokozott nyomást jelentett volna. Bleiweis folyton ingadozott e két álláspont közt. Ezt azonban nyilván az magyarázza, hogy néha a szlávok ügye jól állt és ekkor mindent lehetett remélni, máskor viszont oly kedvezőtlenül, hogy örülni kellett, ha legalább Krajnat lehetett a szlovének számára minden egyéb feláldozásával biztosítani. Arra természetesen gondolni sem lehetett, hogy egy 1,3 milliós nép a Monarchián belül önálló, másoktól független politikát folytasson. A csehek elég erősek voltak ahhoz, hogy nyílt ellenzékbe menjenek át, amikor a föderaliztikus tervek megbuktak. Mikor a 67-es kiegyezés után tüntetőleg tömegesen mentek el a moszkvai néprajzi kiállításra és Palacky dacosan mondta: Voltunk Ausztria előtt és leszünk Ausztria után, — ezt a bécsi kormány nem vehette tehetetlen fenyegetőzésnek. Ellenben a szlovének mivel fenyegetőzhetek volna? Vošnjak emlékirataiban az öreg kor bölcsességével utólag belátta, hogy nagy hiba volt a csehek politikáját vakon követni, mert érdekeik sokszor egészen mások voltak, minthogy erejük a kormánnyal szemben nagyon különböző volt. A csehekre nézve állt, hogy *sub pomdere crescit palma*, ellenben a szlovének nem bírtak a pálma erejével és reájuk nézve a kormánynak a hivatalnokokra gyakorolt legkisebb nyomása is elég volt arra, hogy a választásoknál egyik kerületet a másik után veszítsék el, még pedig nem a birodalmi választásoknál, ami kisebb baj lett volna, hanem a városi és tartományi választásoknál is. Igaz, hogy Bleiweis nem volt valami széleslátókörű politikus, de viszont nem igaz az, amit Grafenauer mond, hogy nem vezetett, hanem vezettette magát a tömeg által. Vezetett, még pedig a legautokratikusabb módon, csakhogy nem járt mértföldekkel, hanem csak pár lépéssel a tömeg előtt. Nem lehet szemére vetni, hogy nem kívánta például a szlovén nyelv bevezetését hivatalokba és iskolákba, csak azért, mert nem követelte kezdettől fogva a legnagyobb határozottsággal. Egy politikus sok mindent tarthat kívána-

tosnak, amiért való agitálásra még nem tartja elérkezettnek az időt. Hogy lehetett volna szlovén közigazgatást, bíraskodást és tanítást követelni, amikor teljességgel hiányoztak szlovénül tudó hivatalnokok, bírák és tanítók? Bleiweist több oldalról túlzott hiúsággal vádolták és egyéni integritását is kétségbe vonták. Mindkettőre nem könnyű felelni. Tény az, hogy minden meginduló új lapot nemcsak rossz szemmel nézett, de a kíméletlen személyi harcot beleszámítva, minden fegyverrel igyekezett tönkretenni, ami sokáig sikerült is neki. Ilyesmiben az *očka* (tata), mint bizalmasan nevezték, nem ismert tréfát, hanem úgy viselkedett, mint apja, mikor vele átellenben új rőföskereskedés nyílt meg. De aki a politikában hivatottnak tartja magát a vezetésre, természetesen jobb szereti, ha egyedül vezethet. Ami a második pontot illeti, tény az, hogy mikor Bécsből, nyilván szolgálatok reményében, megkínálták Csehország állategészségügyének vezetésével, máskor viszont a krajnai hivatalos lap szerkesztésével, tüntetés nélkül, de határozottan elutasította ezeket az ajánlatokat. Hogy mennyiben volt köze az alább említendő felsőkrajnai vasúti koncesszióhoz, nehezen állapítható meg. Nagyon érdekes a bécsi rendőrfőnökhöz érkezett hivatalos rendőri jelentés 1845-ben Bleiweisről és köréről, mely apró tévedései dacára is jólértesültség tekintetében becsületére válik a Metternich-féle rendőrségnek. Bleiweis jellemzése is kitűnő. Érdemes belőle e részleteket közölni: „B.-t tanszéke, a földművelőegyletnél elfoglalt titkári állásával kapcsolatos sok munka, a *Novice* szerkesztése és a vele összefüggő levelezés annyira elfoglalja, hogy úgyszólván üdülésre sincs ideje. Ezért visszavonult életet él és társaságban ritkán látható. Erkölcsi élete a legcsekélyebb kifogás alá sem eshető, szerető családapa, általában barátságos, nyugodt jellemű és jómodorú. Állami polgári elveit illetőleg minden alkalommal a legjobb érzelmeket mutatja és hálájának ad kifejezést tanári kinevezéséért. János főherceg öfensége iránt, ki a földművelőegylet magas pártfogója, B. nagy hódolatot mutat és úgy látszik, öfensége kegyének örvend. Látszólagos igénytelensége dacára is azonban jókora becsvágy tüze izzik lelkében, hogy az irodalmi világban hírnévre tegyen szert és a szláv nyelvek és irodalmak fejlesztése nagyon a szívében fekszik.” (Az utóbbi mondatot a rendőrfőnök aláhúzta.)²⁴ E jelentés egyúttal Bleiweis okosságát, élni tudását bizonyítja. Bizonyára meg lett volna elégedve e jellemzéssel, ha olvasta volna, mert körülbelül ilyennek akart feltűnni felfelé. Megbízhatónak, de akivel azért számolni kell. Slomsek püspök is

²⁴ L. *Bleiweisov Zbornik*, 252. 1.

megnyugodva írja róla 48-ban: „ahol ő van, ott nem kell félni a forradalomtól”.²⁵ Rövidebb és találóbb jellemzést nem lehetett volna adni róla.

Ami állandó és határozott a Bleiweis-féle politikában, ebben foglalható össze: ha lehet, jóban lenni és együttmenni a csehekkel, de soha nyílt ellentétbe nem kerülni sem a kormánnyal és főleg nem az egyházzal. Bleiweis nagyon számolt mindenkor azzal a két körülménnyel, hogy a szlovének gyengék az opponálásra, ellenben nagy szükségük van a kormány jóindulatára és hogy ők a Monarchia és talán a világ legkatolikusabb népe, hol akkor a papságon kívül alig volt intelligencia és hol az egyház és a papság akarata ellenére semmi sem történhetett. Ezt kitűnően használta fel ellenségeivel szemben, kiket rendre és mindig nagy sikerrel liberalizmussal és antiklerikalizmussal vádolt, akkor is, ha az illetők papok voltak. Élete utolsó évében, 1881-ben, érte a legnagyobb kitüntetés, a III. osztályú vaskoronarend és a velejáró nemesség. Bár életében is akadtak bőven, akik politikáját rosszalták, tekintélyének súlya alól csak később emancipálták magukat a szlovének és ma már nincs hiány olyanokban, kik elítélőleg nyilatkoznak arról a politikáról, amelynek fő jellemvonása éppen az, amivel idáig semmiféle délszláv politika nem dicsekedhetett: önmérséklet, az erőviszonyok helyes mérlegelése.

A 48-as forradalom polgári forradalom volt, nem lehetett tehát hatással oly népre, melynek polgársága nem volt. Mint Vošnjak emlékirataiban mondja: „Nemzeti szempontból 48 minden hatás nélkül maradt a nép tömegére, nevezetesen a parasztságra. Sőt a nemzeti öntudatnak az a szikrája, mely ekkor a csekélyszámú hazafiak kebelében szunnyadt, kialakult a Bach-féle abszolutizmus fagyos lehelete alatt.”²⁶ A Bach-féle rendszer csődje után az októberi diploma következett, mely a történelmi népek föderalizmusát tette meg a Monarchia politikai elvének. A magyarok tiltakoztak ellene, mert keveselték az engedményeket, a németek hasonlóképen, mert általa veszélyeztetve látták hatalmukat minden oly tartományban, ahol kisebbségben voltak, elsősorban a szudeti tartományokban. A szlávok azonban egészben véve elfogadták ezt az alapot, kivált akkor, mikor a föderalisztikus terv bukása után 1861-ben a februári pátens jött, német centralisztikus alapon. Pedig a föderalizmus ily formában a történelemnélküli népek számára semmi jót sem jelentett volna és a csehek is csak úgy várhattak tőle valamit, hogy a Palacky-féle etnográfiai liberális-

²⁵ U. o. 156. 1.

²⁶ I. m. I. k. 81. 1.

demokrata elvek feladásával a konzervatív iránnyal léptek szövetségre.

Azonban a Schmerling-féle német centralizmus sem volt hosszú életű, a széthúzó, autonómiára törekvő erők nagyobbak voltak és 1865-ben a Belcredi-féle pentarchia terve jött létre a szeptemberi manifesztummal. E terv a hatalmat az öt történelmi nép közt osztotta fel földrajz-történelmi alapon: Ausztria, Magyar-, Cseh-, Horvátország és Galícia. A Belcredi-féle pentarchia tervének kora volt a Monarchia szlávjainak sorsdöntő órája. Azonban az érdekközösség nem volt eléggé erős, hogy ellensúlyozhatta volna a köztük levő érdekellentéteket. A lengyelek, mint 48-ban, azonnal készek voltak Galícia autonómiájáért megtagadni a szláv szolidaritást, melyet a németek a végső határig hajlandók voltak megadni, mert hisz 48 óta újból és újból felmerült a terv: Galiciától megszabadulva, többségbe jutni a szlávokkal szemben. A lengyelek csak úgy helyezkedhettek volna az egyenjogúság alapjára, ha lemondtak volna a rutének fölötti uralomról, ami viszont azért esett oly nehezükre, mert fel kellett volna áldozniok a rutének közt élő lengyel vagy lengyel érzelmű nemességet és a jelentékenyszámú lengyel nyelvszigetet Kelet-Galíciában. A csehek nagyon is tudatában voltak annak, hogy a lengyelek nélkül tehetetlenek, így tehát kénytelenek voltak ők is a történelmi jog alapjára helyezkedve, a cseh arisztokrácia és nemesség szövetségét keresni, mely nemzeti tekintetben teljesen indifferens volt. „Ich bin weder ein Ceche, noch ein Deutscher, sondern nur ein Böhme”, mondta gróf Thun.²⁷ Így tehát a két vezető szláv nép is csak mindenféle kompromisszum és utógondolat mellett támogathatta Belcredit. A magyarok határozottan ellene voltak, a kisebb szláv népeket: ruténeket, szlovéneket, a pentarchia ellenségének nem kellett túlságosan számításba vennie még akkor sem, ha saját érdekeik félreismerésével támogatták volna a cseheket és lengyeleket. Így jöhetett Königrätz után Beust, aki a magyarokat igényeik elismerésével elégitette ki, erélyes akció által kisebbségbe szorította Csehországban a cseh nacionalizmust, a lengyeleket Galícia autonómiájával nyerte meg, végül pedig a fennmaradó népeket elhanyagolható mennyiségnek tekintve, biztosította a németek uralmát Ausztriában. A cseh arisztokrácia cserbenhagyta a cseh nemzeti ügyet „éppen abban a pillanatban, mikor a legtöbbet használhattak volna”, írja Palacky elkeseredetten egy szlovén barátjának.²⁸

²⁷ *Bleiweisov Zbornik*, 177. 1.

²⁸ U. o. 183. 1.

A délszlávok valóban nem nagy politikai belátást mutattak e válságban. A horvátok annyira félreismerték az erőviszonyokat, hogy akkor, amikor a náluknál erősebb csehek — igaz, súlyosabb földrajzi és néprajzi viszonyok közt — engedmények dacára sem értek el semmit, Starčević-tyel élükön azt képzelték, hogy a bécsi kormány és a magyarok ellenére is megcsinálhatják a független Horvátországot. Starčević már 1861-ben adta ki a máig is élő jelszót, hogy a horvát nemzeti államot sem Bécs, sem Pest nem csinálja meg, hanem *Bog i Hrvati*, isten és a horvátok. A szlovének pedig vakon követték a cseheket, noha a pentarchia megvalósítása éppúgy kiszolgáltatta volna őket a németeknek, mint a ruténeket a lengyeleknek. Próbáltak ők is maguknak „történelmi alapot” keresni. Inner-österreich helyreállítása (Einspieler terve), melynek pedig bőven voltak hívei, 1. ezen belül (tudniillik Stájerország, Karintia, Krajna és a Tengerpart) a szlovének kisebbségét jelentette volna és 2. ennek megvalósításához a németek beleegyezése is szükséges lett volna, amiről pedig szó sem lehetett. Viszont Illyriát, Napoleon alkotását, nehéz volt történelmi jog alapjául tekinteni, noha ennek sem hiányoztak hívei. Vošnjak egy röpiratában (*Slovenci, kaj cemof* Szlovének, mit tegyünk?) a Horvátországgal való egyesülés mellett érvelt, aminek keresztülvitele nemcsak elképzelhetetlen volt, de pusztá hangoztatása is ártott Bécsben a szlovéneknek, miért is Bleiweis lapjában vonakodott közölnie tervet. Vošnjak méltatlankodik ugyan ezért emlékirataiban, de ez csak azt mutatja, hogy még 1905-ben sem látta oly világosan a helyzetet, mint Bleiweis 1866-ban.²⁹ Svetec, akit Bleiweis a kikristályosodott szlovén észnek nevezett, a történelmi joggal határozottan és véglegesen leszámolt: „Én a történelmi jog bűnéül rovom fel, hogy nekünk szlovéneknek nincs egységes programmunk és azt hiszem, addig nem is lesz, míg reá támaszkodunk. Mi élni, fejlődni és haladni akarunk: ez a mi történelmi jogunk, ez a mi örök jogunk.”³⁰ Ez azonban csak negatív elhatározás. Pedig ekkor már a levegőben volt a dualizmus, melyről a szlávok, köztük a szlovének, mai napig is a legnagyobb gyűlölettel és elkeseredéssel nyilatkoznak. Vošnjak *pogubni dualizem*, vészterhes dualizmusról beszél.³¹ Dr. Toman, szlovén képviselő, pedig *grob nasega Hvlenja*, életünk sírjának nevezte egy parlamenti beszédében, utána pedig — megszavazta. Minthogy e szavazás nagyjelentőségű ügy a szlovén politikában, érdemes vele részletesebben foglalkozni, amint ezt Vošnjak emlékirataiban említi, melyet

²⁹ I. m. I. k. 208—14. 1.

³⁰ *Bleiweisov Zbornik*, 181. 1.

³¹ I. k. 216 1

³² I. m. I. k. 216. 1.

kivált a hozzáfűzött kommentár miatt nem fölösleges szó szerinti fordításban közölni.³²

„Dr. Toman ez évben teljesen elcsendesedett; közmegelepítésre a pesti delegációban a rendelkezési alapot is megszavazta és ezzel Beustnak bizalmat szavazott. Azonban nem csodálkozunk ezen, amikor hallottuk, sőt a lapokban is olvastuk, hogy a felsőkrajnai vasútra, melyért az állam garantált, az engedélyt dr. Toman kapta meg. Csakhamar annak is híre terjedt, hogy dr. Toman ezt az engedélyt valami banknak 120 vagy 150 ezer forintért adta el. E pénzből fedezték azt a költséget, melybe az illető konzorciumnak az előmunkálatok kerültek. A konzorcium minden tagja kapott valami részt, például V. C. Supan, a kereskedelmi kamara elnöke, a maga részét keveselte, amit bárki könnyen hallhatott tőle magától, amikor a kocsmában ez ügy szöbakerült. Dr. Toman a Slovenska Maticának 10 ezer forintot adományozott és megvásárolta a polhov-gradeci uradalmat. De tette gyümölcsét nem sokáig élvezte. Betegeskedni kezdett és két évvel később meghalt, 1870-ben.”

„Átgondoltam, hogy vajjon ezt az egész ügyet, mely némileg árnyékot vet Toman egyébként ideális alakjára, egyáltalában megemlítem-e ez emlékiratokban; azonban teljesen közismert volt és közbeszéd tárgyát képezte, anélkül, hogy valaki is megcáfolta volna, úgy hogy titok egyáltalában nem volt, legfeljebb az összeg nagysága. És elvégre, ha Toman, Svetec és a többi szlovén képviselő Beustnak még oly éles ellenzékét is csinált volna, akkor sem értek volna el semmit sem. Így legalább a krajnaiak megkapták a vasutat, dr. Toman pedig, ki minden idejét és minden munkáját a nemzetért áldozta fel, megérdemelte, hogy élete utolsó napjaiban gondtalanul éljen.”

Így ítélte e vesztegetési ügyről 1906-ban a szlovén politika egyik veteránja, aki egész hosszú életében a nemzeti ügyért harcolt és mindig tisztas szegénységben élt. Grafenauer is említi az esetet (i. m. II. k. 25. l.), anélkül, hogy egy szóval is bírálná: „A fizetés (tudniillik a bizalomsvavazásért) a felsőkrajnai vasúti koncesszió volt, melyet később Toman drága pénzért (körülbelül 150.000 forintért) adott el. Egyéb reális ígéreteit Beust nem teljesítette.” Nyilván azért, mert úgy vélte, hogy az idealista Toman legreálisabb ígéretnek mégis csak a vasúti koncessziót tekintette.

Bár így a politikában a szlovének 67-ig nagy eredményre nem tekinthettek vissza, társadalmilag mégis meglehetősen megerősödtek. A szlovén intelligencia kezdte legyőzni a származása és nyelve miatti szégyenkezést, a nemzeti öntudatnak ezt az abszolút akadályát. A nemzeti öntudatnak feltétlenül szüksége van valami fényes történelmi hagyományra, ha a jelen nem lehet büszkeség tárgya, a szlovéneknek pedig ily

³² I. m. II. k. 56—57. l.

hagyományuk nem volt. Ez tett például a magyarságnál ily pszichológiai állapotot lehetetlenné. A magyar intelligencia tömege lehetett közönyös nemzetisége és nyelve iránt, de sohasem szegyenlette. Nemzeti szempontból rendkívül fontos volt például a szerbekre nézve a nemzeti epikai költészet, mely e társadalmilag teljesen tagozatlan népben az egyház mellett egyedüli támasza volt a nemzeti öntudatnak, sőt büszkeségnek. A fiktív történelmi hagyomány ugyanazt a szolgálatot teljesíti, mint a valóságon alapuló.³³ Hogy a románok valóban a rómaiaktól származnak-e, ami vajmi nehezen bizonyítható — de ugyan mennyivel könnyebben bizonyítható ez a franciáknál vagy spanyoloknál? —, gyakorlati szempontból teljesen mellékes, a fő az, hogy a tömeg hiszi. A gyakorlati tény, mellyel a politikusnak számolnia kell, a hit, nem pedig a történelmi valóság, mely csak a történészre nézve fontos.³⁴

A szlovéneknek azonban semmi néven nevezendő valóságos vagy fiktív történelmi hagyományuk nem volt, mely nemzeti öntudat alapja lehetett volna. E hiány a 40-es évektől a mai napig állandó motívuma a szlovén hazafias költészetnek.³⁵

Ugyancsak valami naiv vágyódás az „ősök, ősök, ti dicső

³³ Ez nyújtja pszichológiai magyarázatát a legrégebb időktől mai napig oly gyakori történelmi hamisításoknak. Ennek klasszikus példája a szlávoknál a köninginhofi (kralodvorski) kéziratos hamisítása, Vuk Karadžić, bár ő maga kíméletlen gorombasággal támadta azokat a közlöket, akik a szerb népkölteményeken önkényes változtatásokat tettek, szintén nem egészen ártatlan e részben és hazafias hamisításokat már őreá is bizonyítottak. Nálunk újabb emlékezetes volt a kuruc költészet esete és nagyon, valószínűnek látszik, hogy összes népköltészeti gyűjteményeink nagy kritikára szorulnak. Például a Kriza-féle gyűjtemény fölötté gyanúsak látszik.

³⁴ Ezért fontos a kritikai történelem mellett a néphagyomány ismerete. Minthogy pedig a tömeg nem Macaulay és Ranke művei alapján ismeri meg hazája történetét, hanem a népiskolai olvasókönyv és történelem alapján, az, aki egy idegen nép lélektanát akarja megismerni, elkerülhetetlennek fogja találni, hogy ezekkel meg ne ismerkedjék. Persze ez csak oly népekre nézve áll, melyek saját történelmüket tanulhatják iskoláikban, tehát az osztrák szlávokra nézve nem.

³⁵ A sok közül álljon itt Simon Jenko *Szlovén történelem* című versének prózai fordítása:

Keserű fájdalom fog el,
ha a hazára gondolok,
melyet a világ nem ismer.
senki nem tisztel.
A történelemben aranybetűkkel
vannak nemzetek nevei gyűjtve,
csak rólunk nincs szó.
sem régi, sem mai korból.

Ki emlékszik az ősökre,
kik e hitvány földben vannak eltemetve?
Szegény unoka lép csöndesen
a szegény ős sírján keresztül.
És ha nekünk út az óra,
fekete föld borít bennünket.
Ki fog utánunk kérdezni?
Ki fog velünk büszkélkedni?

Hogy mint pusztul nemzedék nemzedék után,
ez hazánk története,
melyet a világ nem ismer,
senki nem tisztel.

nagy ősök, ti földet rázó viharok” után érzik ki egy népszerű szlovén történelemből,³⁶ mint például:

„Mondják, hogy a szlovének *jámborok* és békességszeretők voltak. Ez nem igaz. Tévesen gondolkoznak, akik a jámbor szlovén népről beszélnek. Mert olvassuk, hogy a szlovének egy oly nagy várost, mint Ciliit, elpusztítottak. Ciliit a szlovének bejötte előtt püspöki székhely volt és az utolsó püspök, János, kénytelen volt Isztriába menekülni pogány őseink elől.”

„A németek és furlánok szörnyen megijedtek a szlovénektől. Nem múlt el év, hogy meg ne próbálták volna visszaszorítani a szlovéneket. De ez szomszédainknak vajmi gyengén sikerült. A felbőszült szlovének derekasan visszaverték őket, aztán pedig rajtukütköztek és raboltak mélyen Bajorországban és Észak-Olaszországban. A rablás ezidőben a harc szokásos módja volt.”

Ha a nemzeti öntudat mégis, bár lassan, kezdett a középosztályban is megerősödni, ennek oka nyilván abban keresendő, hogy a jobbágyfelszabadítás kezdte éreztetni hatását a parasztságnál. A parasztság, sematikus kifejezve, megszabadult ama kötelezettségtől, hogy egy idegen nemesi osztályt tartson el és ezáltal képes lett arra, hogy egy nemzeti középosztályt tartson el. Ez a szlovén renaissance gazdasági alapja. A német nemesi osztály gazdasági hanyatlása, akárcsak a Balti tartományokban, napjainkig tart a szlovén földön és nem egy régi nemesi kastélyban lakik ma szlovén paraszt. A nemesség anyagi hanyatlása elsősorban a papságot hozta közelebb a néphez, minthogy meggyengült az az erő, mely idáig visszatartotta ama nemzeti nyelv és öntudat ápolásától, melyhez az alsópapság születés által oly szorosan tartozott. Az olvasókörök (*čitalnice*) a maguk hazafias estélyeivel (cseh mintára rendezett *beseda*-k), énekkel, tánccal, szavalással, majd később az ugyancsak cseh mintára rendezett *tabor*-ok (monstre népgyűlések, hazafias szónoklatokkal, énekkel stb.) ugyan nagyban fokozták a nemzeti érzést és hozzászoktatták lassanként a német vagy elnémetesedett polgári osztályt ama gondolathoz, hogy a művelt társaság és a szlovén nyelv nem zárják ki egymást. Ezek azonban csupán szimptomák voltak, nem pedig végső okok, mint szlovén írók vélik. Ha a Gumpłowicz-féle ismert elv, hogy a falu népe kiszorítja a városét, a szlovénekre nézve Krajnán kívül máig sem vált be sehol, ennek oka a szlovének számbeli gyengeségén kívül az, hogy a szóbjárehető városok: Klagenfurt, Pettau, Ciliit, Marburg, Görz, Trieszt a szlovén nyelvterület határán vannak és így a szlovén bevándorlást idegen bevándorlás ellensúlyozza. Csak Triesztben növekszik a szlovének percentuális száma.

³⁶ Pavel Poljanec: *Kratka zgodovina slovenskega naroda*. Maribor: Zadrúžna tiskarna 1912. 78 l.

A 67-es kiegyezést egy külpolitikai esemény, a porosz-osztrák háború készítette elő és egy másik külpolitikai esemény, a porosz-francia háború erősítette meg. Hogy a szlovének mily érzelmekkel fogadták e két eseményt, azt Vošnjak emlékiratai mutatják.³⁷ Az 1866. év eseményeinek leírását azzal kezdi, hogy ez az év szerencsétlen volt a szlovén politikára nézve, de sietve teszi hozzá, hogy nem a porosz-osztrák háború miatt. 1870-ről pedig így ír: Noha kívántuk Napóleonnak, aki provokálás nélkül támadta meg Ausztriát és Oroszországot, hogy legyőzessék, Poroszországnak pedig, hogy győzzön és megkapja az elsőbbséget Németországban és ezzel az osztrák államférfiakra nézve egy és mindenkorra megszűnjön a német ügyekbe avatkozás lehetősége. Végül azonban, mikor Poroszország oly váratlanul győztesen haladt előre, ebben nem nagy örömről beszél, mert láttuk, hogy a porosz győzelem következménye német sovinizmus lesz Ausztriában. A szlovének általában így érezték. Az oroszok is örültek 1866-ban az osztrák, 1870-ben pedig a francia vereségnek, mert úgy érezték, hogy a krími háborúért meg vannak bosszulva, ellenben a német egységben nekik sem telt nagy örömről. A szlovénre nézve az olasz egység is veszteséget jelentett, mert Venetóban több ezer szlovén lakik, kik érzelmileg ma teljesen olaszok, *italianissimi*, mint a háború óta egy hivatalos osztrák jelentés mondja.

A szlovén belpolitikát 67 után főleg két párt küzdelme, a fiataloké és az öregeké jellemzi. Az utóbbiak Bleiweis köré csoportosultak és főleg Krajnában voltak erősek, a fiatalok Marburgban a *Slovenski Narod* (szlovén nemzet) című lap köré csoportosultak. Nehéz a pártküzdelemben elvi momentumokat találni. Ez szószerint, tudniillik úgy értendő, hogy tényleg voltak elvi különbségek, de ezeket csak közelebbi vizsgálat után lehet észrevenni. A személyi küzdelmeket Bleiweis egyeduralmi hajlamai okozták. Már félig elvi jelentőségű volt, hogy a fiatalok temperamentumosabbak voltak és nem helyeselték Bleiweis óvatosságát. Azt akarták, hogy a szlovének fenntartás nélkül csatlakozzanak a cseh politikához, holott Bleiweis helyes politikai érzéssel fogta fel a szlovén érdekek különbözőségét és ha e részben hibát követett el, az csak az volt, hogy nem lépett fel nagyobb nyomatékkal a külön szlovén érdekekért. Ellenben az igazi elvi különbség a két párt közt az volt, hogy a fiatalok liberális, szabadgondolkodó hajlamúak voltak, radikális nacionalista és antiklerikális velleitással, míg az öregek katolikus konzervatív nacionalisták vol-

³⁷ I. m. I. k. 195. 1. és II. k. 139. 1.

tak. E különbség azért konstatalható nehezen, mert amely nyíltan hangoztatták az öregek elveiket, ugyanannyira igyekeztek a fiatalok elveiket még maguk előtt is leplezni. Ebben annyira mentek, hogy a *Slovenski Narod* első száma, ahol a lap programját állapította meg, a 4. pontban síkraszáll nem csupán az egyházi dogmák, hanem az egyházi vagyonsérthetlensége mellett is. Ezzel azonban csak előre akarták a fegyvert az öregek kezéből kicsavarni, hogy ne vádolhassák őket liberalizmussal. E programmpont nem fogja megtéveszteni azt, aki a lapban csakhamar azt olvassa, hogy ne tárgyaljuk most az egyház kérdését, mert „azt hisszük, hogy nemzetiségünk sokkal nagyobb veszélyben forog, mint a katolicizmus”. Ez félénk hangon bár, de mégis azt jelenti, hogy a nemzetiség kérdése fontosabb a vallásénál. Az öregek azonban jól értették ezt a beszédet és nyíltan feleltek rá: „A kizárólagosan nemzeti Program pogány és ellenkezik a katolikus egyházzal.” A *Novice* egy cikkírója kijelentette, hogy a liberális szlovéntől jobban fél és jobban kerül, mint a németpárti szlovént, sőt a később alakult *Slovenec* szerint a németpárti azért jobb az ifjúszlovénél, mert a németpártiság és kereszténység nem zárják ki egymást, ellenben az ifjúszlovénység hitetlenséget jelent.³⁸ Hogy az öregek miért voltak ily nyíltak, a fiatalok pedig miért bujkáltak annyira, hogy még a fiatal név ellen is tiltakoztak, könnyen érthető. A szlovén nép máig is elsősorban katolikus, akkor pedig még inkább az volt. Szellemi vezetői annyira túlnyomóan egyháziak voltak, hogy még a szabadgondolkodás és liberalizmus első (óvatos) hirdetői is papok voltak. Amikor Bleiweisék kimondták, hogy első a vallás és gúnyolódva tették hozzá, hogy a halál után megszűnik a nemzetiség és mit sem használ vallás nélkül, ennek nyíltan senki sem mert ellentmondani, mert ezzel nyíltan ellenkező programmal a szlovén nép elé lépni ma is alig lehetne.³⁹ 48-ban, amikor az érzelmek általános kitörése és a tapasztalatlanság folytán nagyobb volt az őszinteség, az egyházi vagyonszekularizálása

³⁸ L. ezeket az idézeteket Dr. Longar cikkében *Bleiweisov Zbornik*-ban.

³⁹ E sorok írója nem tudja megítélni, hogy mennyiben áll az, amit előtte egy idősebb szlovén pap mondott, akinek könyvtára nélkül e tanulmány sohasem készülhetett volna el, hogy tudniillik a szlovéneknek van az összes szláv népek közül leggazdagabb egyházi folyóiratirodalomnak. A szlovén népköltészetben a katolicizmus oly benső formában jelentkezik, mint talán egy más népnél sem. E nép még a hadvezért is így képzelte el egy népdalban:

Radecki pa na konj' sedi
Pa rozenkranc v rokah drzi.

(Radetzky pedig lovon ül és rózsafüzért tart kezében.)

és a papok nötlensége is szóba került szlovén képviselő részéről — természetesen csak a parlamentben és nem otthon, a választók előtt. A Bach-korszakban is lappangott egyházellenesség, melyről oly katolikus érzelmű író, mint Grafenauer, is beismeri, hogy volt rá ok, mert a főpapság a hatalom szolgálatába állt, az alsópapság pedig egyes papok jogos kritizálását is azonnal az egyház elleni támadásnak minősítette és így túlérzékenységevel és általában minden kritika iránti türelmetlenségénél fogva ellentmondást keltett a világi intelligencia körében. Hogy ez az ellentét oly sokáig lappangott, annak oka továbbá a külső nyomás nagysága és a szlovének általános gyengesége is volt, mely két pártot nem bírt el. Mihelyt megpróbálták (1873), mindketten rosszul jártak és kénytelenek voltak újból egyesülni, az öregek elvei alapján. A helyzet körülbelül olyan volt, mint például Magyarországon a románoknál vagy a tótoknál, ahol a vallásin kívül sok mindenféle ellentét nem juthat a politikában kifejezésre, ugyancsak belső gyengeség miatt, mely minden erő koncentrációját teszi szükségessé. A 67-es kiegyezés döntő fordulatot jelent a Monarchia összes szlávjai számára. Nemcsak hogy szilárd, minden támadás ellen sokkal erősebbnek bizonyult közjogi formát nyert a néraet hegemonia Ausztriában és a magyar uralom Magyarországon, mint a szlávok eleinte képzelték, hanem a lengyelek kivételével valamennyien elvesztették vagy legalább is súlyosan megnehezítve látták reményüket, hogy meghódíthatják azokat a területeket, melyekre nyíltan vagy titokban igényt támasztottak. A rutének ketté voltak szakítva, a csehek végleg el voltak zárva a tótoktól, legrosszabbul jártak azonban a délszlávok. Ha egy népnek vesszük őket, mint ezt ők maguk teszik, ily súlyos közjogi komplikációt tényleg ritkán ismert a történelem, őket nem csupán Ausztria és Magyarország választja el, hanem ezeken belül sem élhetnek egységben. Horvátország, a szűkebb értelemben vett Magyarország horvátjai és szerbjei, az osztrák koronatarományok, melyek közül némelyekben, mint Dalmáciában és Krajnában többségben vannak, másokban, mint Karintiában és Stájerországban reménytelen kisebbségben, Dalmácia és Fiume labilis közjogi helyzete, ezek mind egymástól lényegesen különböző és elkülönített közjogi alakulatok. Ha még hozzávesszük, hogy ezidőben két önálló délszláv állam volt, Szerbia és Montenegro, és hogy a szerbek jelentékeny része élt Törökország különféle vilajetjeiben és hogy Bosznia és Hercegovina okkupálása, illetve annektálása még újabb közjogi komplikációt okozott, ha továbbá a bolgár-szerb, a montenegrói-albán rivalitást szá-

mításba vesszük, nem is szólva az olasz és orosz érdekeltségről talán nem túlzás azt mondani, hogy a délszláv egységet csupán két eset teheti lehetővé: egy általános európai katasztrófa vagy egy általános európai testvériség. Pedig itt még nem említettük a nem közjogi természetű akadályokat, mint: belső kulturális és anyagi gyengeség, nyelvi akadályok, a vallás különbözősége, különféle történelmi fejlődés és ebből következő különféle társadalmi alakulat (a horvát társadalom épp oly kevésbé demokratikus tagozatú, mint például a magyar), különféle írásjegyek és a polgári osztály gyengesége vagy idegen volta. Egy szlovén közmondással élve, ilyen lisztből nem lehet kenyeret sütni. A délszlávok vezetőinek nagy része ma sincs tisztában ezekkel a nehézségekkel,⁴⁰ érthető tehát, hogy negyven év előtt, mikor tapasztalatok még nem tették világossá e helyzetet, még kevésbé voltak tisztában. 1871-ben Kvaternik, Starčević barátja és iskolatársa, ez a félig szélhámos, félig fantasztikus politikus, néhány száz paraszttal fegyvert fogott és halálával fizetett meg azért, mert azt hitte, hogy ez teljesen elegendő erő, hogy az osztrák-magyar hadsereget leverve, elszakítsa a Monarchiától Horvátországot. Ha Starčević e puccsban nem vett részt, annak egyáltalában nem az volt az oka, mintha tisztább Ítélete lett volna az erők realitásáról, hanem mert törvénytisztelete tartotta vissza tőle.⁴¹ A horvátok, mindenféle fantasztikus közjogi fikciók alapján, igyekeztek rávenni a szlovéneket, hogy jelentsék ki ők is a magyar koronához való tartozásukat, ezt azonban vonakodtak megtenni és a laibachi délszláv tanácskozás csupán a nyelvi és kulturális érdekek közösségére nézve hozott teljesen platói értékű határozatokat.⁴²

Az osztrák birodalmi politikában azonban nagyobb hatás-

⁴⁰ Egy horvát tanár beszélte e sorok írójának, hogy régebben buzgó starčević-ista volt és azt képzelte, hogy mihelyt a jogpárt többségre jut a saborban, automatikusan létrejön a Magyarországtól és Ausztriától teljesen független Horvátország. Csak akkor ébredt fel alkotmányos álmából, mikor látta, hogy a koalíció idejében a magyar ellenzék is többségre jutott és Magyarország mégsem szakadt el Ausztriától.

⁴¹ Hogy Starčević-ben magában is mily kevés józanság volt, azt eléggé mutatja, hogy salátát sohasem evett, mert zöld volt, a zöld szín pedig magyar szín, mely által a magyar trikolor a horvattól Különbözik. Akik Starčević egyéb nyilatkozatait ismerik, éppen nem fogják ezt hihetetlennek találni. Ez a férfi, aki egyébként fedhetetlen magánéletet élt és ha az elvűség egy-magában elég volna a politikában, a legnagyobb politikus lett volna, mai napig is politikai ideálja a horvát alsóbb középosztálynak és diákságnak.

⁴² *Bleiweisov Zbornik*, 218—19. 1.

sal voltak a horvátoknál a csehek a szlovénekre. Ma már aligha akad sok szlovén politikus, aki utólag is helyeselné a cseh politika követését, illetve a szláv szolidaritásnak minden egyéb érdekek fölé helyezését. Vošnjak valószínűleg a szlovén közvélemény nevében beszél, mikor azt mondja: „A csehek nagyon derék nép, de szerencsétlen politikusok.”⁴³ Mikor a csehek 1867-ben a kiegyezés hatása alatt tüntetőleg mentek el moszkvai etnográfiai kiállításra, hol a cár a cseheket így szólította meg: „Különös becset tulajdonítunk az önök megjelenésének” és az összes osztrák szlávokhoz fordulva, nyomatékkal mondta: „Legyenek üdvözölve. Nagyon örvendek, hogy vérbeli testvéreinket szláv földön láthatom”,⁴⁴ e tüntetésnek talán lehetett valamelyes értelme a csehek részéről, akik nyíltan akarták kifejezni, hogy el akarnak szakadni Ausztriától. Ellenben a szlovének részéről súlyos politikai hiba volt egy olyan állam iránti szimpátiájuknak nyilvános kifejezést adni, mely legnagyobb s leghatalmasabb ellensége volt annak az államnak, melyben éltek és melytől elszakadni eszükbe sem jutott. Teljesen érthető, hogy amikor ezek után a stájer tartománygyűlésen a szlovének arról szónokoltak, hogy 48-ban a szlávok mentették meg Ausztriát, a németek zajosan kiáltották közbe: És Moszkvában ki volt? Ez a teljesen szentimentális politika csak szabad kezet adott Beustnak a szlávok ellen. Bleiweis természetesen nem ment Moszkvába, amit a fiatalok soha meg nem bocsátottak neki. Még végzetesebb hiba volt a cseh passzivitás követése. Nagy kérdés, hogy e politika magukra a csehekre nézve hasznos volt-e, hogy nem értek volna-e el többet, ha nem követték volna a magyar politikát, mely persze a magyarokra nézve helyesnek és sikeresnek bizonyult. Elfelejtették azonban, hogy *si duo faciunt idem, non est idem*. Egy pillantás Európa néprajzi térképére eléggé mutatja, hogy ekét nép földrajzi helyzete is teljesen különböző. A magyarság a német nyelvterülettel csak kis részben határos, ezen teljesen kívül eső, míg a csehek valóságos a németiségbe nyúló öböl, mely csak szűk szoroson át függ össze a szláv tengerrel. Egész Magyarországon nincs annyi német, mint Csehországban egy-, magában és míg nálunk a németek elszórt szigetek, melyek a legkedvezőbb konstelláció mellett sem hozhatók tartós kapcsolatba a német nyelvterülettel, Csehországban a németek túlnyomó részben egymással és a nagynémet nyelvterülettel szorosán összefüggő egészt képeznek. Érthető tehát, ha a németiség

⁴³ I. m. I. k. 237. l.

⁴⁴ Vošnjak i. m. I. k. 247. l.

a magyarságnak, egy nagyobb erőnek, tehetett oly koncessziókat egy erős megbízható szövetség nyerése reményében, aminőket a cseheknek, egy kisebb erőnek, annál kevésbé tehetett meg, mert bennük megbízható szövetségest nem várt, holott az általuk kívánt engedmények a németekre nézve nagyobb árt jelentettek volna, mint a 67-es kiegyezés. Vagyis, mint utólag világosan látható, a csehek, noha a magyaroknál gyengébbek voltak, ugyanazzal a fegyverrel nagyobb ellenállást akartak legyőzni, mint a magyarok. Hogy e harchoz szövetségeseket kerestek a szlovénekben, az érthető és természetes, hogy azonban a szlovének a nagybirtokosság által vezetett, történelmi jog alapján álló csehek győzelmétől hogy várhatták saját ügyük előmozdítását, az már nehezebben érthető.

A szlovén közvélemény nem tudta megérteni, hogy képviselői hogyan szavazhatták meg a dualizmust és hogy térhettek el a szláv szolidaritástól és a csehekkel és horvátokkal való szövetségtől. A *Novice* így ír: „Képviselőink szavazása mindenkit meglepett és szájról szájra jár a kérdés: Hogy lehet ez?” Egy másik lap élesen támadta a képviselőket, Bleiweist sem kímélve, mert a szavazáskor nem volt Bécsben: „Aki a nemzet vezére, viselje a vele járó kötelezettséget.” Nyilvánvaló, hogy a vasútügy titka csak lassan szivárgott ki és nem tűnhetett fel más színben a közvélemény előtt, mint hogy a kormány meg akarja törni a szláv szolidaritást, tehát ennek védelmére kell szorítani a képviselőket. Pedig akadtak mátr akkor, 1869-ben olyanok, akik rámutattak, hogy a cseheknek és lengyeleknek jó lehet a történelmi jog és a széleskörű tartományi autonómia, de a ruténekre és szlovénekre végzetes lehet. Általában, írta a *Doniovina* című lap, a szláv szolidaritás csak negatív, a szlávok csak abban egyeznek, hogy elégedetlenek a jelenlegi helyzettel, amint azonban pozitív dologra kerül a sor, kitűnik, hogy sem elvben, sem taktikában nem képesek megegyezni.⁴⁸ Ilyen hangok azonban csak az öregek részéről hallatszottak, míg a fiatalok olyféle szólásokban tetszelegtek, hogy minden szlovén szívesebben lesz orosz, mint porosz. (*Slovenski Narod*, 1869.) Palacky, bár ekkor már távolról sem látta annyira veszedelmesnek az emberiségre nézve Oroszországot, mint 48-ban, visszautasította az ily pánszláv kozmopolitizmust és kijelentette, hogy ha a cseheknek mint nemzetnek meg kell szünniök, teljesen mindegy, akár németek, akár olaszok, magyarok vagy oroszok lesznek. A konzervatív szláv politika azonban, mely a német konzervatívok támogatá-

⁴⁸ E lapidézeteket 1. *Bleiweisov Zbornik*, 199. 1.

sára is számíthatott, őszinte szimpátiára talált Bleiweisnél. Itt is csak árnyalatbeli különbség választotta el a fiatalokat és öregeket. Mindketten szláv és katolikus irányban kerestek szövetségeseket, míg azonban a fiatalok a szlávtságot hangsúlyozták inkább, Bleiweisék a katolicizmust tekintették szilárdabb alapnak közös akcióra.

Ami 1848-tól kezdve Ausztriában történt, tulajdonképpen nem volt más, mint a polgárság harca a nemesség ellen a hatalomért. A polgárság német volt és a jobbágyfelszabadítás által hatalmában megfogyatkozott nemességgel szemben egyre határozottabban túlsúlyba került. A nemzetiségi politika súlypontja a középosztályban van. Ennek hiányán a szlávok nem segíthettek azzal, hogy elveik részbeni feladásával megnyerték a nemességet és papságot. Egy pillanatra úgy látszott, mintha a Hohemvart-féle minisztériummal sikerült volna győzniök, ez azonban a feudalizmus utolsó erőfeszítése volt. E minisztérium megmutatta a központi érdekek (dinasztia és hadsereg) képviselőinek, hogy ez a föderalizmus nem nyugalmi állapot, hanem kezdődő bomlási processzus lenne. Kielégíteni pedig a szlávokat sem elégítette ki. Különösen a szlovéneknek volt okuk az elégedetlenségre. Sorra jöttek nemzeti és személyi kívánságaikkal a cseh miniszterekhez, akik olyanféleképpen érezték magukat, mint akiről híre terjed, hogy nagy örökségre tett szert és a szegény rokonság megrohanja. Mint Vošnjak elkeseredetten írja: „Sokat, nagyon sokat vártunk a Hohenwart-kormánytól és majd semmit sem kaptunk. Azaz valamit mégis kaptunk: Schäffle hatalomrajutása után csakhamar elrendelte, hogy a postai nyomtatványokat két nyelven kell nyomtatni, tehát német-szlovén szöveggel is. Ellenben a szláv Habientineknek és Jifečeknek egy árva szót sem köszönhetünk, noha nem mulasztottuk el az összes minisztereket személyesen informálni céljainkról és kívánságainkról”. Különösen Jifeček-től vártak sokat, „kiről tudtuk, hogy Šafarik veje és testtel-lélekkal cseh”. Vošnjak igyekszik nekik igazságot szolgáltatni, hogy elég dolguk volt a cseh kívánságok megvalósításával, kivált a cseh egyetemmel. Elmondja, hogy a két cseh miniszter előszobája tömve volt emberekkel, kik mind kértek valamit és a cseh nyelven kívül más beszédet alig lehetett hallani. Természetesen a szlovéneket is fogadták, biztatták őket, hogy ügyükben majd informálódni fognak, de annyira naivak mégsem voltak, hogy ne tudták volna, hogy ez mit jelent, „ő is csak a csehekkel gondolt, kiknek hú fia volt”, igazolja Habientineket.⁴⁶ A cseh miniszterek helyzete nem is

⁴⁶ I. m. 160—63. 1.

volt könnyű, sem irigylésreméltó. Még a csehek számára sem volt meg az egyetem és már jöttek a szlovének a laibachi egyetemmel és ezerféle más kívánságokkal, melyek mind újabb összeütközési pontot és fokozott ellenállást jelentettek a németek részéről, egyben pedig a kormánynak újabb munkát és pénzügyi nehézségeket okoztak. Nem lehet másként mondani, mint hogy a csehek úgy érezhették, hogy a szlovének kompromittálják őket. A birodalmi egység őrjeinek pedig számolniuk kellett azzal, hogy mire vezet majd, ha Ausztria összes népei sorra jönnek a maguk soha véget nem érő nemzeti kívánságaikkal. Ez a perspektíva aggodalommal töltötte el őket a Monarchia jövője iránt és ezzel a Hohenwart-minisztérium sorsa el volt döntve. A föderális kormány bukása után első dolog volt a birodalmi egység védelméül megszüntetni az addigi osztrák parlamenti választási rendszert, tudniillik hogy a tartománygyűlés delegálja a képviselőket és helyette a direkt választás rendszerét behozni. A szlovének cseh mintára még ezt is ellenezték, noha tudták, hogy ez rájuk nézve csak jót hozhat, mert mostanig Krajnán kívül mindenütt kisebbségben voltak a tartománygyűléseken és semmiféle ingerenciájuk sem lehetett a delegálandó képviselőket illetően. A választáson a szlovének mindössze nyolc helyet nyertek, kik a Hohenwart-féle föderális pártba léptek be. Maga Hohenwart és még néhány föderalista német szlovén kerületekből kerültek a parlamentbe. Lončarnak teljesen igaza van, amikor megállapítja, hogy „a tartományi autonómia a nagybirtok uralmának politikai kifejezője” és hogy a szlovének csak látszólag harcoltak a németek ellen, „a valóságban a szlovén paraszt a hatalmas cseh és lengyel mágnásért harcolt, ki csak annyiban volt szláv, amennyiben ez rendi érdekeinek használt”.⁴⁷ Akarva, nem akarva, ide vezetett Bleiweis politikája, mely ellen csak akkor lehetett nyíltan fellépni, amikor a szlovén középosztály annyira megerősödött, hogy a városokat és mezővárosokat elhódította a németektől és mikor a világi intelligencia kezdett jelentőségre jutni az egyházzal szemben. Ekkor lehettek csak a fiatalok nyíltan liberálisok.

⁴⁷ *Bleiweisov Zbornik*, 231. 1.

HATÁRKÉRDÉSEK.

Posch Jenő: Adalékok a zene
pszichológiájához.

A zene és az érzelem.

(Második közlemény.)

IV.

Abban, mondhatni, sohasem volt vita, hogy a zene egész világnézeteket, etikai elveket, vallási tételeket, költemények szellemét stb., szóval merőben értelmi abstrakciókat kifejezni nem tud. Általában azt mondhatjuk, hogy a zene az úgynevezett értelmi működések kifejezésére képtelen, vagyis arra, hogy miként a nyelv, valamely lét-konstatáló működésnek egyes fázisait nyomon kövesse és közölje. Világnézeteket, vallási tételeket stb., tehát éppen azért nem tud kifejezni, mert az ezekben rejlő okoskodásoknak visszaadására képtelen.

Mi ebből az elvből nem engedünk a „zenei tartalom”-ról szóló nézetnek még: amaz enyhített formája számára sem, mely szerint (Carrière után Bitter 73.) a nagy zenei művek, ha nem tartalmazzanak is egyes, konkrét érzelmeket, de a lelki élet „általános formáit” tüntetik fel, amilyenek: „Kampf, Versöhnung und Frieden, Wunsch, Streben und Erfüllung” stb. Arra az Ambros-féle (56.) állításra, hogy a zene bizonyos képzeteket, gondolatokat a hozzájuk fűződő érzelmi hangulat segítségével fejez ki, igen közel esett Ehrlich (73.)-nek helyes megjegyzése, hogy az ilyen megjelölésmód nagyon kétes értékű, mert százféle különböző adat is kelthet ugyanegy hangulatot. Hanslick (33.) Ambros-szal szemben az úgynevezett „Tonmalerei”-re hivatkozva azt mondja: Die Musik kann nur die äußere Erscheinung nachzuahmen trachten, niemals aber das durch sie bewirkte spezifische Fühlen.

Ha ezt az elvet következetesen végiggondoljuk, megkapjuk eredményül azt, hogy az igazi *ábrázoló zene* (azt hiszem, ez jobb szó a Tonmalerei-ra, mint például festői zene vagy hangfestés; a programm-zene meg szűkebb fogalom, mint a Tonmalerei), vagyis az, amely valami konkrét helyzetet, például történelmi eseményt vagy tájat csak annyira is tüzetesen ír le, amennyire erre a nyelv képes, lehetetlenség, mert szemléleteket nyomon követni és megjelölni nem tud. A zene nem közlekedési eszköz, nem értesítésre való, azaz nem olyasmi, amit az emberi nyelvekhez lehetne hasonlítani.

Érdekes, hogy még ennek a jóformán közkeletű nézetnek is akad ellenzője, t. i. Pilo (154—168.), ki az ábrázoló zene szuggesztíójának annyira lépze ment, hogy azt állítja, a zene a világleiket (sic!), a legmélységesebb filozófiai igazságokat s a jövő évszázadoknak nagy pánpszichikus buddhaizmusát tudja kifejezni.

Hostinsky (32—44.) a zenei ábrázolás szempontjából egyáltalán számba vehető dolgokat következőképp csoportosítja: 1. térben nyugvó tárgyak; ezeket a zene, szerinte, legkevésbé tudja ábrázolni. Már jobban utánozza 2. a látható mozgást; még jobban 3. a hallható mozgást; továbbá 4. az emberi beszédet. Igen hiányosan, sőt éppen nem 5. az emberi beszéd tartalmát, vagyis a képzeteket és gondolatokat, miért is elítéli a zenedarabok „jelentésének” mindenféle kimagyarázását, rámutatván az e téren felmerült meddő vitákra. Végül 6. az érzelmeket. Itt a határozott, tárgy keltette érzelmek dolgában, mint általában elvileg, a Hanslick nézeteit vallja. — Rövidebb az Engel (51.) felosztása, mely szerint a zeneileg ábrázolható dolgok nem egyebek, mint 1. hangok, 2. események, 3. lelki élet. — A mi fejtegetésünk e számos kategóriának összevonására törekszik.

Csak néhány főbb pontot akarunk e sokat vitatott kérdésben kiemelni. Először is azt, hogy a legkezdetlegesebb zene, az, amely emberi indulathangoknak utánzására törekszik, elvileg nem különbözik az ábrázoló zenének azon eseteitől, amikor nem emberi, hanem külső természeti hangok szolgálnak az utánzás tárgyául, például a patak csörgedezése, égiháború, lovak dübörgése stb. Akik tehát az ábrázoló zenét elítélve, a zenének érzelmkifejező rendeltetésére utalnak (mint például Parry 369.), az olyan esztétikusokat arra figyelmeztethetjük, hogy az érzelmkifejezés maga is, mint emberi indulathangoknak stilizálása, bizonyos ábrázoló eljáráson alapszik. Elvileg végtére is nem két különböző dolog, egy dübörgő vízesésnek, harci zajnak, avagy egy haragjában tomboló embernek hangját zenével utánozni.

Ezzel eléggé kijelöltük az álláspontunkat Parry (296.) és Elsa Bienenfeld (Zschr. VIII. 174.) ellenében is, kiknek nézete szerint eredetileg is már kétféle zene volna, t. i. abszolút és programzene, mindenik külön fejlődési irányokkal.

Az ábrázoló zene körül lezajlott és még egyre zajló vitákat talán el lehetne vágni annak kimondásával, hogy a zenei ábrázolás, ha lehetséges, akkor jogos is, — de nem kötelező. Más szóval, nem szabad elítélni „magasabb esztétikai szempontból” az olyan szerzeményeket, melyeknek sikerült valamely külső világi helyzetet, eseményt zeneileg megérezkíteni; de másrészt nem szabad az ilyesmit, vagyis eseményeknek, tárgyakkal jellemzését a zene „igazi” feladatának kiadni és ehhez képest más zenét kicsinyelni. Az ilyen egyoldalú túlzóknak álláspontját már az a körülmény is megdönti, hogy a zenének tárgyfestő képessége, éppen mivel csak hangokkal rendelkezik s nem vonalakkal és színekkel, a dolog természete szerint nagyon csekély. Nem lehet a zenének végső céljául olyasmit kitűzni, amiben a legügyetlenebb képzőművész is túltesz rajta. (Pilo 76.) A képzőművésznek értelmes „beszédjéhez” képest, mellyel valamely eseménynek, jelenetnek minden részletét tisztán és félreérthetetlenül szemünk elé viszi, — ehhez képest a festő dicsőségére pályázó zenész, aki ecsetnek nézi a hegedűvonalót, csak egy nagyon hozzávetőleges gagyogásig viszi fel, melyet csak sok jóakarattal lehet éppen ama bizonyos esemény jellemzésének érteni, melyet a szerző ki akart fejteni. Ebben a zene-esztétikusok úgyszólván mind egyetértenek.

Stade (5.) azonban ezt szükségesnek látja kiegészíteni azzal a

megjegyzéssel, hogy egy olyan zenébe, mely valamely konkrét tárgynak hatása alatt keletkezett, fel vannak ölelve e tárgy összes egyéni vonásai, alakja, színe stb., azaz „potentiell” benne rejlenek. Mi ezt elismerjük, de viszont Stade kénytelen lesz megadni azt, hogy megjegyzése egy tisztára akadémikus értékű tétel, melynek arra, hogy mármost a zenéből az illető tárgyat ki is olvassuk, semmi hasznát venni nem lehet. Állítani lehet ugyan, de a kísérletet nem állja meg, hogy valamely a természetet festő zenéből „läßt sich mit Notwendigkeit” (47.) magára az illető „Naturbild”-re következtetni. Egyéb tárgyakat egyébként ő sem (50.) vállalkozik a zenéből kiismerni.

A tárgyábrázoló zenésznek nyelve olyan nyelv, mely igazán csak akkor érthető, ha egy másik nyelv, az embernek értelmes szavú beszédnyelve, jön a segítségére. Ugyanis mindenki azt tapasztalhatta, hogy az efféle műveket akkor találjuk kitűnőknek, ha egy hozzányomatott szöveg vagy program, esetleg egy puszta cím megmondja, azaz értelmes szóval megmagyarázza, hogy a zenész mit „akar” mondani, milyen jelenetet akar velünk elképzeltetni. (Hostinsky 116.)

Milyen kitűnőnek találjuk például a Siegfried kovácsdalaiban a fújtató hangjának, a kalapálás ritmusának, a kovácsoló munkának, a vasreszelésnek, a sersistergő vízgőznek az utánzását, úgy hogy szinte azt vallanók, más zene, mint éppen ez, nem is lehetséges egy kovácsműhelynek jellemzésére. De miért érezzük ezt? Azért, mert a színpadon magunk előtt látjuk azt az egész jelenetet, vagyis mert a szerző gondoskodott, hogy minden egyes zenei figurájának értelmezéséül ott legyen a megfelelő modell, az a tárgyvilági jelenet, melyet vele ki akart fejezni. A szerző azzal, hogy az előtte lebegő modellt látvány alakjában elibénk tárja, felment bennünket ama mindenkor nehéz és kockázatos eljárás alól, megtalálni azt a reális adatot, eseményt, mely mindama zenei részleteket sugalmazhatta. Olyan adat ugyanis mindenkor egynél több akad, melyre az illető zene „ráillik”. Ha a szöveg, sőt a cím ismerete nélkül hallaná valaki ezt a Siegfried-zenét a hangversenyteremben s, tegyük hozzá, azt sem tudná, hogy az egyáltalán program-zene akar lenni, akkor igen valószínűtlen, hogy ama skálavégi trillákban (71., négy taktus Wild im Walde... előtt, és többször) éppen a fújtató légáramlatára gondoljon, a sext-terzalakú meneteknél (66.. Du zerfeilst...) meg éppen vasreszelésre.

Hanslick (11—2.): Die Überschriften (a zenedarabok címei) geben unserem Vorstellen und Fühlen eine Richtung, welche wir nur zu oft dem Charakter der *Musik* zuschreiben, eine Leichtgläubigkeit, gegen welche der Scherz einer Titelverwechslung nicht genug empfohlen werden kann, Elmondhatni, hogy a programzenét a programmal a kezében megélvező kritikus voltaképpen az az udvarias vendég, ki a kis babának gagyogását „valóban pompás” beszédnek találja, mert mellette áll a büszke mamája, aki megmondja, hogy a baba most mit akart mondani. Hanslick (31.) az „érzelemkifejező” zenékről mondja: Sie gleichen Silhouetten, deren Original wir meistens erst erkennen, wenn man uns gesagt hat, wer das sei. Ugyancsak Hanslick (61.) Ambros (56., 140.) -nak úgyszólván a bőrére bizonysította be a „határozott értelmű zenék”-ről szóló nézete helytelenségét, ráutalván amaz újabb megállapításokra, melyek szerint Beethoven-nek szép es-dur szonátája (op. 81.), amelyből Ambros a búcsúzkodó szerelmesnek gyengéd érzelmeit olvasta ki, nem is nőre vonatkozik, hanem Rudolf hercegnek elutazására. Ambros-t gondolkodóba ejthette volna az az ötöle magától felhozott eset (136.) is, mikor egy zenész habozott, vajjon a darabját „Schaffhauseni vízesés”-nek, avagy „Abd el Kader”-nek keresztelje-e. — Engel (131—9.) lapokon keresztül töri

magát annak kimutatásával, hogy Beethoven-nek Florestan-zenéje (Fidelio II. bev.) „csakis egy nemeskeblű embernek súlyos, meg nem érdemlett szenvedését jelentheti”. Ezt az eredményt bizonyos kiküszöbölési módszerrel kapta, t. i. úgy, hogy minden más, közeleső értelmezés ellen magában az illető zenében igyekszik akadályokat, meglehetősen erős szakos módon, kimutatni. Moos (279.) és Wallaschek (Aesth. 110—1.) is felszólaltak ez ellen.

Ha azt nézzük, micsoda eszközök állanak rendelkezésére a zeneszerzőnek, mikor bizonyos konkrét tárgyi jelenetet akar élénk varázsolni, akkor elsősorban persze abba fogunk kapaszkodni, hogy a szerzőnek az illető jelenetben rejlő, alatta lefolyó összes hangokat, még pedig úgy természetieket, mint a szemléltető emberben kitörő indulathangokat élénken meg kell figyelnie és színezetüket, ritmikájukat, tempójukat lehetőleg hűen visszaadnia a zene eszközeivel. Ezt az aránylag egyszerű receptumot azonban ki kell egészíteni azzal, hogy a jelenetnek hangtalan, vagyis tisztán látványos részei számára is lehet találni bizonyos zenei ekvivalenciákat. (A zenei szimbolikát elismeri Hanslick [22., 34.] és Lazarus [109.] is szól róla.)

Csak egynéhányat sorolunk fel ezek közül: 1. A tremolo igen alkalmas arra, hogy a tárgyi világnak mindenféle rezgő, lebegő jeleneteit hozza eszünkbe, mert egyszerűen csak a látvány rezgésére kell átfordítani a hallott hangrezdülést. Wagner ezt szépen alkalmazza például a Walkür-ben (29.) ott, ahol a fatörzsön hirtelen felcsillámló fénynek pislogását akarja utánozni. Ugyan-ebben a jelenetben az ábrázolásnak egy másik fogását is megláthatni. Wagner t. i. „mihelyt a fény kigyúlik, a hangszereket, melyek idáig meglehetősen mély baritonban szólottak egyszerre s minden átmenet nélkül felviszi egy igen magas oktávába s ebben folyik le, igazán „folyik” a kérdéses tremolo. Mit akart ezzel? A magas oktáva igen jól hozzáillik ama fénypont gyöngéd, testetlen, szellemies természetéhez (mert, s ezt intra parenthesisin ide-érezhetjük, a mély hang a tömegesnek, erősnek, a magas meg a nőiesnek, gyöngédnek, légiesnek gondolatát kelti fel egy magyarázatra sem szoruló természetes asszociáció folytán); másrészt meg tán az az értelmezés is megáll, hogy e hirtelen ugrással Warmer az idegenkedésnek, meglepetésnek azt az érzését akarta felkelteni a hallgatóban, melyet a szöveg szerint Siegmund-nak és Sieglinde-nek kell éreznie ama fénypont megjelenésénél, s melyet ő, a szerző, a hallgatóra is át akar származtatni. A zenei ábrázolásnak egyik fogása tehát az is: 2. hangok, zenei alakzatok segítségével keltetni a hallgatóban olyan érzelmeket, melyeket az ábrázolandó tárgyi jelenet a maga eseményrészeleivel, színekkel, alakokkal stb. keltene benne, mint nézőben. A szerző a tárgyi adatoknak zenei szurrogátumairól tud bizonyos fokig gondoskodni. 3. Egy rendkívül bőséges, sok irányban kiaknázható eszköze még az ábrázolásnak a harmónia s nevezetesen a konzonancia és a disszonancia ténye, valamint az ezen két véglet közé eső számos fokozat (a kisebb és nagyobb disszonancia). A konzonáns akkordok és közeleső modulációk megnyugtató érzést keltenek az emberben, tehát a szintilyen érzést keltő tárgyvilági helyzeteknek megjelölésére kivált alkalmasak. A disszonancia feloldásért kiabál s annál hangosabban, mennél élesebb disszonancia: szóval magában véve is izgat, tehát az izgató jeleneteknek tolmácsául szolgálhat.

Valószínűleg még egyéb műforrásokra is akadna, aki valamely kiválóbb program-zenét minden ízében végigelemezne. Mi ehelyütt csak arra akarunk rámutatni, hogy zseniális szerzők milyen nehéz feladatokat mernek masnik elé tűzni és tudnak az eszközöknek tapintatos megválasztásával sikeresen megoldani. Ott van Wagner-nek Parsifal-motívuma, mellyel nem akart sem

többet, sem kevesebbet, mint zenével kifejezni azt az értelmet, mely ezekben a szavakban rejlik (12.): Durch Mitleid wissend, der reine Tor, — szóval zenével akarja értésünkre adni, hogy valakit valahol ostobának találunk. Meglehet, hogy képzelődöm (aminek egyébként minden program-zenét hallgató ki van téve), de nekem úgy tűnik fel, hogy egy gyöngélméjű ember bámész csodálkozását kitűnően jellemzi a két végső akkord (reiner Tor), még pedig azért, mert szintén meglepetést kelt a hallgatóban, bizonyos hiányt, félbemaradottságot éreztet, nem lévén természetes folytatása, továbbá pedig az ürességnek, megokolatlanságnak gondolatát kelti a maga nagyon szerény hangszerelésével, nem lévén tömör basszusa stb.

A nehéz feladatoktól meg kell különböztetni a képteleneket, amikor t. i. a szerző egy zeneileg értéktelen fogással akarja, de nem tudja a célját elérni. Klauwell (43—4.) említi, hogy Bach-nak elődje Kuhnau az egyik biblikus szonátájában Laban-nak csalását egy szokatlan akkordsorozat segítségével igyekezett kifejezni, még pedig azért, mert az ilyet Trugfortschreitung-nak hívják a zeneelméletben s ezért az ő nézete szerint az ábrázolandó „Lug- und Trug”-ot tolmácsolhatja.

Azt tehát el kell fogadnunk, hogy a zeneszerző nemcsak általában érzelmeket, hanem bizonyos konkrét helyzetekben támadó érzelmeket bír, annyira-amennyire, belénk telepíteni, éppen azáltal, hogy nem csupán az érzelmkori megnyilatkozásainkat tudja zeneileg visszaadni, hanem különféle műfogásokkal meg bírja legalább is sejtetni azokat a bár hangtalan konkrétumokat, melyek az illető érzelmes megnyilatkozást keltették a résztvevőben. Az ábrázoló zenésznek műve azonban mindössze is a keletkezése módjában, de nem a természetében és velejében különbözik mindazoktól a zeneművektől, melyek nem lépnek fel az ábrázolás ambíciójával. A program-zenész mindenekelőtt a kitűzött látványnak lehető pontos és részletes elképzelésére törekszik és arra, hogy a látványban rejlő, illetőleg ahhoz társuló hangelemeket megragadja. Az így nyert első vázlatot azután továbbszínezi olyan zenei ötletekkel, melyeket ama látványtól benne kiváltott különféle érzelmek sugalltak. A program-zenész tehát mindenképen a maga elé tűzött tárgyi jelenetet igyekszik zeneileg kiaknázni, összes inspirációit ebből meríti, csak olyan ötleteknek enged teret, melyeket szorosan a tárgyi adatnak részletei s az ezekhez fűződő különféle érzelmei támasztottak. Egészen más az útiránya, a követett módszere az abszolút zenésznek. Ez nem nyugözi le az eszét egy adathoz, nem szorítja bele leleményeit egy szűk mesgyébe, hanem, minekutána sikerült valami témát, mint zenéje alap gondolatát feltalálnia, minden további lépésében csak az ezen témához a saját szerzett zenei ismeretei és egyéni fantáziája folytán hozzátársuló ötleteit tünteti fel. A program-zenész, már tudniillik aki par excellence az és annak vallja magát, voltaképen egy idioszinkrazisban szenved: olyan ember, aki a kéjutazást, melyre ideje és pénze is van, csak úgy tudja igazán megélni, ha kötött marsrutát csinált magának. Van, legalább is lehet, olyan zenei gondolkozó, akinek az a természete, hogy zenei ötletei csak úgy akadnak, ha tárgyi adatok sügták, új zene csak úgy jut az eszébe, ha valami tárgyra gondol, ha tárgyvilági részletekre szegzi az eszét. Ez épp olyan dolog, mint az a sok mindeféle egyéni, bogaras megszokás, amely nélkül egyes írók

és művészek, a róluik keringő adomák szerint, dolgozni nem tudtak (így például Schiller-nek rohadt alma kellett, Wagner-nek selyemkabát stb. Hanslick (60.) szerint is ez a „Vorgang”, vagyis a tárgyra gondolás csak „Hülfsmittel” a szerzők számára).

Azért mondjuk ezt, s azért szorítjuk le a programzenét egy pusztá szerzői idiószinkrazis-nak meglehetősen szerény fokára, mert az eredmény, melyet az ilyen programzenész napfényre hoz, örökké csak zenei értékesége dolgában kerülhet bírálatra s a „szép!” vagy „nem szép!”-nek kérelhetetlen *aut-aut*-jából nem surranhatik ki azon az egérúton, hogy „tárgyához hű”-nek sikerült lennie, (Calvoçoressi, *Zschr. Šamm.* IX. 430—2.) A hallgatóknak ez az ítélkezése annyival is jogosultabb, mivel a programzenében végtére is a zene és nem a Programm a fődolog; más szóval, mi csak akkor állunk kötélnak, akkor fogadjuk el a játékot, ha a zenész zenei formák segítségével keltette bennünk természeti hangoknak illúzióját. Mert ha a pusztá utánzásan kapnánk, akkor a természeti hangoknak szintén természeties, vagyis nem zenei eszközökkel történt másolatait kellene felkeresnünk, mert ezek mindenesetre hűbbek lesznek, mint bármely programzenésznek alkotása. Színházi gépek fahangja mindenesetre jobban utánozná a lódobogást, mint minden Wagner-féle *Walkürenritt*.

Hogy egy nem eléggé hű tárgyutánczat, amilyen még a legjobb programzene is, hogyan adná vissza az illető természeti jelenségnek a legmélyebb velejét és mivoltát (den tieferen Sinn und Gehalt... pláne egy Gewitter-ét!), mint ezt Moos (137.) állítja, azt igazán nem értjük.

Ha el akarunk menni az engedmények legvégső határáig, akkor el fogjuk ismerni, hogy az elért tárgyhűségnek, egyes, de kevészámú zeneileg nem szép helyet meg lehet bocsátani. Nem lehet ugyanis tagadni, hogy valami frappáns tárgyhűségnek felfedezése annyira le tudja kötni a hallgatónak érdeklődését, hogy ez érzelmében az illető helyeken kárba veszett szépségért kárpótlást talál. De, ismétlem, az ilyen helyek csak kivételesek, csekélyszámúak lehetnek, olyanok, mint a szépség-flastrom a női arcon.

Példa az olyan kinkeserves diszsonanciák, mint Wagner: *Götterdämmerung* (150., a 3-ik taktus), *Gönn't ihr Weil*, melyek azonban kitűnően jellemzik a veszekedő asszonyoknak sápitó, ríkoltozó hanghordozását, avagy tán még jobban Siegfried-nek ettől érzett undorát („*Weibergekeif*”).

Még azt a megfigyelést iktatnám ide, hogy értékes programzenéknél a hallgató legelőbb a programmszerűséget veszi észre, nem az abszolút zenei szépséget, míg később annyira együttérez azzal a zenével, hogy ennek valamely tárgyhoz illeszkedése teljesen háttérbe szorul a tudatában és csakis az abszolút zenét látja benne. Példa Wagner, kinek legelőbb a pöröly-, madárhang-, evezés-, lódobogás- stb. utánczatai vonják magukra a laikusnak érdeklődését, míg ellenben a zenész az ilyen helyekben sokkal inkább a zseniális harmonizálást veszi észre. Sőt, hozzátehetjük, éppen ez az újszerű. Beethoven-hez képest szokatlan harmonizálás és moduláció volt az oka annak a sok ferde ítéletnek, melyből Wagnernek oly bőven kijutott. Akárhány ilyen reformatorikus hanglépését ugyanis merőben a hangfestő törekvéseiből igyekeztek ma-

gyarázni és — mentetetni, míg végre napjainkban ezek abszolút zenei szépségének kiderültével az a meggyőződés vert gyökeret, hogy itt nem mentségre van szükség, hanem inkább hálával tartozunk a művészeknek, aki hallás-szokásainkat megreformálta.

Klauwell (34—6., 48.)-ben megolvashatni Kuhnau-nak, a leg-
régibb program-zenészek egyikének, e zenei irány természetéről és korlátairól vallott bámulatosán helyes nézeteit. Értékes megjegyzés a Hostinsky-é (108.), s vele egyezik Calvoçoressi (436.), t. i. hogy az ábrázoló törekvés a zenét formákban meggazdagította. Jó megfigyelés az is (Host. 106.), hogy a régen jóknak tartott program-zenékből a mai hallgató már egyáltalán nem érzi ki a program-ot — miért? mert tárgyhűség dolgában úgy itt, mint a tájfestészet terén, felfokozódtak a követeléseink.

Egészben véve pedig talán nem éppen távoleső hasonlat, ha azt mondjuk, hogy a békakuruttyolást, madárcsicsergést, lódobogást stb. utánzó zenék ama játszi műfajok közé tartoznak, ahova az akrosztikon-ok, kronodisztikon-ok, a nyelvnek onomatopoétikus szavai, a szóvice alakú célzások, szóval az olyan találmányok, melyeknek a világos, bevallott rendeltetésükön kívül (mint amilyen *minden* zenénél ennek abszolút zenei volta) van még egy másirányú, mellékes, burkolt rendeltetésük is (a zenénél az, hogy észrevegyük benne a tárgyvilági allúziót). Aki pedig még jobban haragszik rá, attól azt is elfogadjuk, hogy minden „Tonmalerei” nem egyéb, mint az olyan „nappal szék, éjjel ágy”-féle összetett bútorok, melyek mindig kevesebbet érnek, mint az egyes, régifajta becsületos bútorok külön-külön; mondhatja akár „stílszerűbben”, a „Tonmalerei” olyan zongora, amely egyszersmind „sublód”. — Aki azonban nem az olcsó tréfákon kap, az rájuthat az ábrázoló zene ügyének ama mélyebb felfogására, mely szerint ez voltaképpen olyan zene, amely valami minta után dolgozik. Minthogy pedig a pszichológia bizonyossága szerint *semmiféle* remekmű sem olyan, hogy a legvégső eleméig a szerzőjének fejében keletkezett volna, hanem még a legnagyobb lángész is kívülről kapta azt a kristallizacionális centrumot, amelyhez a sajátját hozzáfűzi: ezért mindenféle zenéről el kell fogadni, hogy bizonyos, még pedig akár külső világi adatokban (értsd ide az indulat nyelvét is), akár pedig más kész zenékben (Parry 290., 387.) rejlő minták után alakult meg (Pilo 35—40. ezt észrevette, de Hanslick 124. még nem), más szóval az egészről az kerül ki, hogy *minden zene voltaképp ábrázoló zene*. A sajátkép úgynevezett ábrázoló- vagy akár program-zene tehát csak azért viseli jogosan a nevét, mert ennek célja és bevallott szándéka is az ábrázolás, az utánzás, míg ellenben az abszolút zenész legtöbbször el is feledi a maga mintáját, azt az első motívumvázlatot, mely *valahonnan* a fülébe cseng, — nem hogy feltüntetni igyekeznék.

Ezek után mi azt a vitát, mely a zenének érzelmkifejező képességét tagadó Hanslick és ellenfelei, mint Stade, Ambros stb. közt kifejlődött, abban az irányban próbálnók eldönteni, hogy konkrét helyzetekhez fűződő, ezekből kifejlő érzelmeket a zene egymagában, már tudniillik színpad és szöveg segítségével nélkül csakugyan *nem* tud a hallgatóba biztosan, hiány nélkül átszarmasztatni, és pedig éppen a Hanslick-tól megjelölt ok miatt nem, vagyis azért, mert az illető konkrét helyzetet nem bírja a hallgató számára előállítani, sőt még csak

nem is félreérthetetlen pontossággal megjelölni. Hozzátesszük azonban, hogy a zenész pusztán zenei eszközökkel mindenféle érzelmeknek *meglehetősen* hű képét bírja megteremteni, s a hallgatóira ez az előtte így megszólaló érzelmi nyelv át tud ragadni, neki a szerző bizonyos fokig szuggerálni tudja az illető érzelmet, annál könnyebben, mennél elfogulatlanabb és kevésbé kritikus hallgatóval van dolga. Elfogadjuk viszont Hanslick-tól, hogy *nem* ebben az érzelmi szuggerációban rejlik a zenének az érdeme, — nem abban, hogy a szerző most például a félelmet akarja ábrázolni, én ezt felismerem és szintén elkezdlek félni —, hanem rejlik a zenének objektív szépségében, a hangok, akkordok s mindenféle zenei lépéseknek esztétikai tökéletességében, amely megmarad a számunkra akkor is, ha semmiféle asszociatív mellékgondolat sem támad a fejünkben.

V.

Ekkora nekikészülődés után a fenn, e fejezet elején (I.) kitűzött hármaskör problémát azon a ponton ragadhatjuk meg, hogy a zeneszerző, ki valamely konkrét jelenetnek hatása alatt bizonyos zenét ír, egészen mást érez, mint az a hallgató, aki ezt a zenét akár együtt avval a konkrét jelenettel, akár pedig magában élvezzi, — csakis élvezzi, de megcsinálni nem tudta volna. Egy zeneszerző művének a hallgatása sohasem telepítheti belém ama *szerzőnek* érzelmeit; egyszerűen azért nem, mert az ő érzése az egész múltjának a függeménye, egyéniségéből folyik, tehát semmiféle megnyilatkozással sem plántálható át egy másik emberbe, még szóbelivel sem, nemhogy zenével! Már a nyelv sem elég plasztikus közlekedési eszköz, már ez sem alkalmas arra, hogy az írónak igazi érzelmeit hűségesen átültesse az olvasóba. Mit szólunk még a zene „nyelvé”-ről, mely annyival gyengébb értesítő eszköz! Egyébről nem szólva, a szerző érzelmei és az enyéim, mint hallgatóé között ott lesz a nagy különbség, hogy ő inkább jónak, helyesnek fogja találni művét, én pedig szépnek. A szerző, mikor megállapodik valami részletben, azt érzi, „ennek így kell lennie, így van jól, másképp nem lehet”; én, a műélvező, ellenben a megelégedés, gyönyörűség érzelmeivel fogadom adományát.

Hogy a zenemű a szerzőjének ugyanakkori érzelmeit fejezi ki, ez az állítás azért is megrostálni való, mert egyike ama hozzátétellegességeknek, amilyenekkel a közéleti pszichológia szokta beérni, összekevervén a helyeset a helytelennel. Mindenekelőtt észre kell venni, hogy voltaképpen csak gondolatot, észrevételt, érzetet lehet valahogyan kifejezni, azaz megmondani, de nem érzelmet. Azok az izgalmas beszédek, miket a félelemtől, haragtól, szerelemtől megszállott ember kiejt, semmi egyebek, mint a tárgyi világra s a maga szándékaira vonatkozó egyszerű állítások, illetőleg kívánságok, az indulattól színezett, rendes formájukhoz képest megváltozott mondatok. Az illető izgalmas beszéd tehát nem az indulatot *fejezi ki*, hanem örökké csak valami gondolatot, az indulattól sugalmazott gondolatot és az indulat-sugalmazta módon. Az indulatot és érzelmet úgy lehet tekinteni, mint a kazánt belülről

feszítő gőzerőt, vagy akár a lázat, melynek hatása alatt a „kazan”, az emberi test, a rendesnél gyorsabb, illetőleg a rendestől eltérő működést, beszédet, mozdulatot stb. visz véghez. Hogy az ember valamilyen értesítő eszköz segítségével kifejezhesse a maga indulatát, arra mindenekelőtt az kellene, hogy az az indulat valami konkrét érzet, adat, tapasztalat legyen, melyet magamagával szembe vethetne, hogy másokkal közölje, azaz leírja. Az pedig egészen világos dolog, hogy amire a nyelv is képtelen, még pedig a dologban rejlő tárgyi akadályok miatt, arra a gyengébb közlő eszköz, a zene, még úgy sem képes.

A szóban forgó állításnak egyedüli védelme az, hogy csak azt *akarja* mondani, hogy a zenemű a kiáramlása, megnyilatkozása, tanú jele a szerző érzelmének, tehát csak ilyen értelemben, azaz a *hallgatónak számára* a szerző érzelmének kifejezője. Evvel az értelmezéssel elfogadhatónak látszik a kérdéses tétel, mert az egészen bizonyos, hogy a szerzőt érzelmek mozgatták, mikor művét megírta. Csak azt az egyet kérjük azonban e tétel szövszólójától, vajjon valamely zenedarabon rá tud-e ismerni és milyen kritériumok alapján éppen a *szerzőnek* érzelmeire; merthogy valamilyen, a darabban kifejezett érzelemre, azaz utánzott érzelmi nyilatkozatra rá tud ismerni, azt már elfogadtuk. Nagy hiba, hogy a laikus rendszeren a szerzőre fogja rá azokat az indulatokat, miknek nyomát a darabban megtalálja. Felteszi, hogy például Wagner, mikor a Wotan haragját zenésítette meg, maga is haragudott; mikor a megriadt walkűrök félelmét csinálta meg, maga is félt; mikor a szerelmes párnak énekét komponálta, a maga saját szerelmével volt eltelve. Wagner kétségtelenül behelyezkedett, beleképzelődött egy haragos, egy szerelmes, egy rémüldöző embernek érzésmódjába, mikor a megfelelő zenei részleteket írta, de az egészen bizonyos, hogy soha nem írta volna meg azt a zenét, ha munkája közben éppen ezek és *csak* ezek az érzelmek töltötték volna el a maguk valóságában. Wagner zeneileg ki tudta fejezni a Wotan haragját, de nem a magát; meg tudta szólaltatni a Siegmund szerelmét, de nem a magát és így tovább, — mindennekfelett azért, mert amikor ő maga csakugyan és komolyan haragos, szerelmes stb. volt, minden egyebet csinált, csak nem zenét írt. A Walkűrben kifejezett érzelmek épp oly kevéssé Wagnernek magának az érzelmei, mint ahogy Hamletnek a beszédei nem voltak a Shakespeare beszédmódja.

Hanslick (75.). Stade (30.) itt jó helyen idézi Schillernek az érzelmek idealizálásáról szóló ismeretes tanítását a Bürgerkritikából.

Hogy minden zenedarab a szerző érzelmeit fejezi ki, ez az állítás a *zeneszerzés* folyamatáról táplált egészen hibás nézetekből fakadt. Emberünk egy csupa érzelmektől hánytorgatott, indulatból indulatba átcsapongó, csupa szív- és érzés-embernek képzele a zeneszerzőt, aki szinte öntudatlanul, csak-hogy magán könnyítsen, adja ki magából a zenéjét úgy, miként a méh a mézet, melyről nem tehet. Holott a valóságban a zeneszerzés nagyon erős, intenzív gondolati működés, olyan, mint akármelyik tudósnek az elmémunkája, amint ezt kifejez-

tette Hanslick (49—50.) és bizonyítja magának egy zeneszerzőnek Pilo-tól (115.) idézett vallomása.

Hanslick-on még túltett és valósággal túlzásba is tévedt Wallaschek (*Aesth.* 232—3.), azt állítván, hogy a zeneszerzőnek az absztrakt gondolkozás mesterének kell lennie, „minthogy az eseményeken csak ezeknek általános formáit szabad megragadnia”, s hogy ezért minden zeneszerző könnyebben tanul, mint más ember (!) Viszont ez volna az oka o (?) zeneszerzők nagyravágyó hajlamának, s ezért nem tudnak komponálni a nők (?) és nem az angolok.

Mi természetesen legkevésbé sem fogjuk a zeneszerzőtől az érzelmet megragadni (már csak azért sem, mert máshelyütt mindenféle ész- és akaratműködésnek érzelm-természetét hangoztattuk) s csak azt akartuk kiemelni, hogy a zeneszerzőben éppen úgy az egész ember, a maga összes lelki erőivel dolgozik, mint minden más munkásban. Miféle érzelm lehet az, amely a zeneszerzőn uralkodik? Bizonyára semmi másféle, mint bármi egyéb téren működő művészé vagy tudósé; vagyis egy *eredményesen kutató* embernek a lelkes, érdeklődő, örvendező és törekvő, néhol fáradságosan bajlódó, de ismét neki-lendült munkásságához illő érzelme, — olyan, amely *toto coelo* különbözik attól a másik érzelemtől, amelynek zenei kifejezését esetleg maga elé tűzte ki feladatul.

Stade (23.) a zeneszerzésnek Hanslick-féle leírásából azt olvassa ki, hogy H.-nak szemében az *Individualitätslosigkeit* a legmagasabb zenei ideál (!) Egyszersmind pedig azt hiszi, hogy az „érzelem-kifejezés” tételét sikerült megvédenie H. ellenében, amikor ilyen banalitás alakjában igyekszik becsempészni: „*Alle Musik ist Ausdruck des individuellen (subjectiven) Inneren.*” Azt feleljük erre, nemcsak a tölem komponált zene, de már az is az én belsőmnek a kifejezése, ha valakinek azt mondom, jó napot kívánok! S ezt tagadta volna H.? — Ott azonban nem mondunk neki ellent, ahol hibáztatván, hogy H. a zeneszerző működésének leírásából az érzelmet kifeledte, azt mondja, hogy nála „*das Schaffen seihst... eines jeden organischen Agens, eines jeden künstlerischen Impulses beraubt*”... (37.).

Különös dolog, s ezt Moos (115—6.) is megróta, hogy Hanslick (80.) mikor megragadja a zeneszerzőtől az érzelmkifejezést, ezt mégis elfogadja az improvizátor-nál, holott az improvizálás, (szabad fantáziálás) és a kompozíció között nincs mélyebb különbség, mint a szabadjára engedett asszociáló gondolkozás és a célra törő elmeműködés közt. Ha a zene olyan eszköz, amely természeténél fogva képtelen valamely érzelemnek jellemzésére (ebből a rideg H.-féle tételből mi fenebb már eleget lefaragtunk), akkor érthetetlen, hogyan segítse reá e képességre az improvizálás, vagyis az, ha szabad pórázra engedik. Avagy azt akarta mondani H., hogy a komponáló erőlködés fojtja ki a zenéből az érzelmkifejező karaktert? — Egy másik hely, ahol szintén *dormitat bonus Homerus*, az, ahol szerinte (139.): *Gedanken und Gefühle (sic!) rinnen wie Blut in den Adern des ebenmäßig schönen Tonkörpers.* Ezt az öncáfolatot szemére hányta Lazarus (135.) is.

A laikus nem gondolja meg, mennyi szándékosság, kitervelés és megcsinálás rejlik minden zenedarabban. A zene nem terem szerzőjének fejében, legföllebb az ötlet terem, de magát az egész zeneművet erősen akarnia kellett, egész erejével megcsinálnia. (Hanslick 73—4.). Ha egyáltalán van biztos érzelm-eláruló kritérium a zenedarabban, akkor legföllebb a szerző

munkaérzelmeit, érdeklődését, tervelését elárulok vannak. Nagy vajúdasok és nagy fájdalmak közepette hozza világra a zenésza gyermekét. A zeneművet pedig sokkal nagyobb joggal a szerző hatalmas akarata és finom tapintata bizonyítékának vehetjük, mint a szerző érzelmei tolmácsának. Beethoven, Schumann, Wagner műveiből szinte kirí az akarat, egy mindent legázoló, célokért küzködő s ezeket felsőbbes ésszel elérő, hatalmas energia, amely szinte átözlök a figyelmes hallgatóba, amikor szellemileg lépést igyekezik tartani ezekkel az óriásokkal, azaz műveiket felfogni. S ehhez mindjárt hozzátehetjük, hogy a zenének ebben az akarati oldalában rejlik a zenének egész etikai értéke. Zenét akarni és nagy zenét megvalósítani épp olyan erkölcsi magasságú tett, mint bármely más nagy alkotás. Olyan témát megírni, mint amilyen például a Kundry-motívum (*Parsifal 17: der fand... im Waldgestrüpp*), az erkölcsi előkelőségnek jele, olyan tett, amilyen csak egy belülről nagy egyéniségtől telik. Ha igaz, hogy a zenének van erkölcsnemesítő hatása (sokan tagadják, például Ehrlich 165—8.), akkor csak olyan okból lehet, mint amilyenből elfogadjuk, hogy a tanítvány nagyobbá lett, ha, bár nem önállóan, de mesterének kezétől vezetve megteszi azt a nagyméretű lépést, melyre a mester a maga erejéből merészkedett.

Sokkal több jogon, mint hogy a zene a szerzőjének mindannyiszori érzelmeit fejezi ki, mondhatjuk azt, hogy a zene kifejezi szerzőjének karakterét, egyéniségét. Ha gyümölcséről ráismerünk a fára, úgy a műről is ráismerünk a szerzőnek nem csupán annyi egyéni tulajdonságára, amennyi e műben közvetlenül megnyilatkozik, de az ezen tulajdonságokhoz szükséges pszichológiai feltételekre is. Mindazáltal óvatosnak kell lenni, mikor az illető egyéniségnek tüzetesebb jellemzésére merészkedünk, mint arra, amelyre feltétlenül jogunk van, tudniillik a műnek esztétikai értékéből kikövetkeztetni szerzőjének kisebb vagy nagyobb méretű egyéniségét. (Hanslick 64.). Arra, hogy a Kundry-motívum feltalálója nagyobb zenészkarakter volt, mint aki a *kutya tarká-t* komponálta, erre és ennyinek kimondására feltétlen jogom van — azért, mert a Szent-Péter-kupolát megcsinálni nagyobb dolog volt, mint egy nádas viskót felépíteni. De ha részletesebb leírását követelik tőlem ama két szerző egyéniségének e műveik alapján, már érzem, hogy ingatag talajra tévedtem. Az ilyen ítéleteknél többi között azt sem szabad számon kívül hagynunk, hogy zenei követelményeink, ízlésünk idővel nagyot haladt, úgyhogy egy régebbi zenének szerzője könnyen látszhatik előttünk kisebb egyéniségnek, mint amilyen volt, csak azért, mert művét látjuk a mai eredményekhez képest, a mai szemüvegünkön keresztül kicsinek. Az a régebbi zenedarab talán épp olyan szeniális újság volt a maga idejében és háritotta rá méltán egy nagy egyéniségnek dicsőségét szerzőjére, mint amily nagyságoknak ismerjük mi a mai zenei irodalom remekeit és szerzőiket.

Az első két kérdést tehát a fenti három közül annyira-mennyire megoldottuk volna. A *szert* a saját érzelmei inspirálják, azaz máris meglévő zenei ötleteit módosítják, gondolatait, asszociációit irányozzák; de fődolog, hogy mindig csak, miként az olajcsepp a munkába, a kigondoló működés

menetébe játszanak bele: azaz, tudatának homlokterében váltig a munka és munkahangulat marad. Az érzelemnek itt a munkaeredményre se több, se kevesebb befolyást nem szabad tulajdonítani, mint amennyi természetszerűleg megilleti annak az elvnek alapján, hogy minden következményben az előző állapotok összes részletei képviselve vannak, azaz létrehozatalában közreműködtek. A szerzőnek munkája közben, sőt megelőzőleg megvolt érzelmei tehát e munkaeredménynek minőségét éppúgy befolyásolták, mint ahogy nem volt befolyás nélkül például egészségi állapota, környezetének óhatatlan hatásai, az időjárás stb. De *kifejezni*, ezt erősen kihangsúlyozzuk, ezeket az érzelmeket a zeneszerző egynél több okból nem képes sohasem, sőt a hallgató sem bírja ezeket a művéből hitelesen rekonstruálni. — Ami magát a *hallgatót* illeti, ennek az a zene szintén nem érzelmeit *fejezi ki*, hanem inkább előidézi, megindítja, amennyiben elsősorban a figyelem s ennek révén a gyönyörködés érzelmét váltja ki belőle; esetleg még azokat az érzelmeket szuggerálja neki bizonyos mértékben, amelyeknek hangalakú megnyilatkozását a szerzőnek sikerült utánoznia. — Mármost *érzelmi közösségről* szerző és hallgató között itt legfőképpen abban az értelemben beszélhetni, hogy *egyvetértés* van a kettő között, amennyiben azt, amit a szerző, mint szerinte helyeset és lérnivalót nyújt, a hallgató mint szépet és gyönyörűt elfogadja. Az érzelmi közösség tehát itt nem több, mint a mester és a tanítvány közötti kapcsolat. Mi, szerény hallgatók, nem vagyunk semmi egyebek, mint engedelmes, hívó tanítványaik nagy mestereinknek, a Bach-, Beethoven- és Wagner-eknek; fogalmunk sincs róla, hogy ők mit és hogyan éreztek nagy lelkükben, csak azt tudjuk, hogy mink mit érzünk őrántuk.

Evvél a két ponttal már körülbelül eldöntöttük a fenti harmadikat is. Az a zene, amely egyáltalán nem képes, a szónak szoros értelmében, *kifejezni* sem a szerzőnek, sem hallgatójának érzelmeit, bizonyára nem fejezi ki egy olyan képzelt avagy valódi szereplőt sem, kinek a szerző a maga zenéjét a szájába adja. A dal, melynek kíséretében az énekes a költeményt elszavalja, sohasem több, mint a zeneszerzőnek kísérete, a maga ötleteit, azaz zeneemlékeiből leszűrődött új gondolatait olyképen módosítani, hogy először is az illető költeménynek metrikájához hozzáilleszkedjenek, továbbá pedig úgy átalakítani, amint ezt a költeményben kifejezett érzelmekhez és gondolatokhoz társuló zenei asszociációi sugalmazzák. A megzenésített szöveg sohasem más, mint olyan zene, melynél a szerző a maga idáig felgyűjtött zenei stílusát (kedvelt hanglépéseit stb.) a szöveghez fűződő asszociációi segítségével igyekezett módosítani. Siegmund egészen más melódia kíséretében is elmondhatná a szerelméről és a tavaszról szóló allegóriát, s ama Wagner-féle módon azért mondja el, mert Wagner a maga kialakult, Beethoven—Schumann stb. alapú zenei gondolkozásmódjának és az adott (ez esetben általa szerzett) szövegnek hatása alatt éppen azokra a bizonyos zenei ötletekre tudott csak eljutni, illetőleg azokban megállapodni. Mi sem természetesebb, mint hogy a szerző azokat a zenei alakzatokat, mikre őt a szöveg inspirálta, e szöveghez „illők”-nek, sőt „kizá-

rólág illők”-nek fogja találni, — de semmi sem illuzórikusabb, mint ez a hit. Ha más nem, már az a körülmény is mutatja, hogy ugyanazt a költeményt sokszor többen is megzenésítették és mindenik zenéről azt tartják úgy a szerzők, mint gyakran hallgatóik, hogy hozzáillik a költeményhez. A költeménynek írója, avagy tolmácsolója (az énekes) pedig annyival kevésbé mondhatja, hogy az ő érzelmét fejezné ki a zeneszerző, mivel egyik is, másik is egyszerűen a hallgatónak helyzetében van a zeneszerzővel szemben, — a hallgatónak érzelméről meg máris megmondtuk a mondanivalót. A hallgató, mondhatjuk, általán abban az esetben fogja a zenét a szöveghez illőnek találni, ha gondolkozása annyira-amennyire lépést tart a zeneszerzőnek szövegokozta asszociációival.

(Befejezése a következő számban.)

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

F. Van Langenhove: Emile Waxweiler társadalomtudományi munkássága.¹

A társadalomtudomány elvesztette egyik legkiválóbb képviselőjét, Emile Waxweiler, a brüsszeli egyetem tanára, az Institut de Sociologie Solvay igazgatója 1916 június 26-án, 49 éves korában Londonban baleset áldozata lett.

Waxweiler éppoly ismert közgazdász volt, mint szociológus. Statisztikai munkái — különösen a nagy belga ipari és munkásstatisztika, melyet ő vezetett 1896-ban —, valamint az ipari munkáról szóló tanulmányai — elsősorban a *Participation aux bénéfices* c. műve — tekintélyek. Mindazonáltal társadalomtudományi munkássága kétségtelenül az eredetibb és a fontosabb; tisztán közgazdasági tanulmányai ennek vannak alárendelve s ebben is helyezkednek el.

Két lényeges vonás jellemzi Waxweiler szociológiáját: realista kiinduláspontja és szintetikus hordereje.²

Realista kiinduláspontja kitűzött céljából következik; az élet általános jelenségeinek tanulmányozását célozva, a jelenségek közül kiválasztja azokat, melyek ugyanazon faj egyedeinek egymásra való kölcsönhatásából keletkeznek. A tovább nem redukálható alapelem, melyen alapszik, ennél fogva a lehető legkonkrétabb, legközvetlenebb, legmeghatározottabb: az egyén; az emberi szociológiában az ember. E szolid alapra helyezkedve, arra törekszik, hogy sohase veszítse el vele az érintkezést, mindig rajta marad, minden erejéből hozzátapad.

Az a helyzet, melyet e szociológia az általános életjelenségek tanulmányozásában magának igényel, már eredetileg

¹ A *Scientia* 1916 decemberi számából vesszük át az Institut Solvay tragikus véget ért igazgatójáról szóló ezt a megemlékezést, kinek előzékeny és jóindulatú támogatását a szociológia számos magyar művelője is élvezte az elmúlt jobb időkben. *A szerk.*

² Waxweiler elméletének főbb pontjait a következő két dolgozatban külön kifejtette: *Avant-propos* és *Essai de presentation systématique des contributions aux Archives Sociologiques publiées au cours des deux premières années*, mindkettő a *Bulletin de l'Institut de Sociologie Solvay*-ban (1. sz., 1910 január és 18. sz., 1932 február). Több jellemző kifejezést ebből a két expozéból vetünk át.

szükségképpen szoros viszonyba hozza nemcsak a biológiával, hanem a néprajzzal, az élettannal és lélektannal is. Mert fontos megismernie, hogy miképpen függenek az egyének egymás közötti viszonyai bizonyos feltételektől, melyek egyrésze az illető faj sajátos jellemének, másik része a környezetnek következménye; hogyan hatnak vissza az újonnan szerzett szokások a szervezet, különösen az agy működésére s hogyan módosítják szerkezetét; hogyan változik az egyedek egyénisége kor, faj vagy nem szerint. E különböző tudományok, melyek mintegy adófizetői Waxweiler szociológiájának, konkrét adatok tömegén kívül pozitív és határozott irányt is mutatnak neki.

De a szociológia realista jellege nemcsak a biológiai tudományokkal való rokonságából származik, hanem abból a különleges nézőpontból is, melyből a társadalmi jelenségeket szemléli. Waxweiler ezt „funkcionális” nézőpontnak nevezte, mivel inkább a funkciók, mintsem az alakulatok vizsgálatában és tanulmányozásában áll; e nézőpont mellőzi a tények külső és leíró arculatát s csak genetikus képüket, fejlődési fokaikat, láncolatukat, mechanizmusukat vizsgálja; megtisztítja a tényeket azon logikai konstrukcióktól, mesterkéltségek és önkényes kombinációktól, melyekbe szívesen burkolják őket, hogy közvetlenül, természetes és közvetlen rendjükben fogja meg őket.

Waxweiler szociológiája, mely ilyenformán az élet tudományain alapszik, a „funkcionális” nézőpontot alkalmazza a társadalmi tudományok mindegyikére: a jogra, az erkölcsre, a vallásra, a művészetre, a gazdaságra, a néprajzra, a történelemre ... Kivonja mindegyik adataiból azt, ami általánost és magyarázót tartalmaz, megszüri és közös nevezőre hozza őket, a szociológiai értelmezés nagy útjait hámozza ki belőlük. Ezért van, hogy ez a szociológia, mely egyrészt a biológiára, néprajzra, a fiziológiára, a lélektanra támaszkodik, másrészt a különböző társadalmi tudományokból táplálkozik, egyszerre realista kiindulásponyjában és szintetikus horderejében.

Miután jeleztük kettős karakterét, rá kell mutatnunk még e szociológia kivételére. Terjedelme új munkamódszereket igényelt. Szüksége volt egy kutatócsoport szoros összeműködésére, mely csoport minden tagja egy határozott specialitásra adta magát. Szüksége volt ezenfelül megfelelő anyagi eszközökre s keretre. 1902-ben egy nagy belga feltaláló, Ernest Solvay megalapította a brüsszeli szociológiai intézetet, egy tudós-klastromot egy szép park közepén. Minden hasznos kutatóeszközt összegyűjtöttek, mindegyik munkatárs, saját külön fülkéjébe vonulva, megtalálhatta, könyvei között, a maga specialitásának kidolgozásához szükséges magabamélye-

dést. A szükséges érintkezéseket és az egységet pedig egy nagy közös csarnok biztosította.

1907-ben az *Esquisse d'une sociologie*-ban Waxweiler széleskörű kutató-programmot dolgozott ki, melyben felteszi a kérdéseket és megjelöli a kutatás főirányait. 1910-ben megkezdte az *Archives sociologiques (Bulletin de l'Institut de Sociologie Solvay)* kiadását, melynek munkatársai az emberi szociológiához bevezetőül szolgáló tudományok és a tulajdonképeni társadalmi tudományok köréből újabban megjelent munkákból kivonják azt, ami magyarázót tartalmaznak vagy magyarázhatnak és ilyen módon összehordják egy felépítendő szociológia anyagát.

Emile Waxweiler korai vége sok befejezetlen feladatot hagy hátra; munkáját akkor szakította félbe, midőn több esztendő előkészítő munkájának gyümölcseit éppen kezdte leszedni. Azonban már megállapított egy módszert s megnyitott utakat, melyek termékenységét már hosszú tapasztalat igazolta. S oly tudáságak felé vonta a kutatókat, melyeket igényel a realista szempont, a kollektív erő kifejtés koordinációja, az egyes eredmények szintézise. Munkája nem marad folytatás nélkül.

(Fordította Dienes László.)

Fülep Lajos: Megjegyzések az olasz politikához és politikusokhoz.

A *Világ* nemrégiben Andrea Torre-nak a *Corriere della Sera* hasábjain napvilágot látott cikkét közölte fordításban, melynek tartalma röviden ez: *delenda Austria*. Az olasz politikai és publicisztikai viszonyokban kevésbé járatos közönség tájékozására elmondta a fordító, kicsoda-micsoda Andrea Torre; ismertette nagy tekintélyét, rendkívüli hatását az olasz közvélemény irányítására, szinte páratlan jelentőségét az olasz külügyi politika állásfoglalására, megemlékezett külügyminiszterré való kandidálásának, a *Corriere*-nél tíz éven át betöltött vezető állásától való megválásának körülményeiről, valamint arról, hogy távozása után helyét az olasz világlapnál Giovanni Amendola foglalta el, Torrenak „tanítványa”. Ha jól emlékszem, a tanítvány szót olyan értelemben használta, mintha Amendola egyenesen a mester neveltje, közvetlenül keze alól kikerült famulusa volna. De akármilyen értelemben használta légyen, tévedett s a magam részéről szükségesnek vélem e tévedés helyreigazítását, bármily kevésbé fontosnak lássék is ránk nézve a jelen körülmények között annak pontos megállapítása, hogy egyik ellenséges ország valamelyik nagy lapjánál ki tölti be a politikai cikkíró tisztét. Előre kell bocsátanom, hogy ez a dolog bizonyos mértékben személyes ügyem: Amendolához hétévi állandó érintkezéssel táplált legbensőbb barátság fűz,

együtt dolgoztam vele tudományos téren és sokat, nagyon sokat terveztem vele együtt politikai téren, úgy hogy gondolataink, ha úgy tetszik, ábrándjaink, közösségénél fogva kötelességemnek érzem az ő pozíciójának tisztázását, miután annak kérdése a magyar nyilvánosság előtt felvetett. Egyelőre csak azt akarom megállapítani — amire még majd visszatérek —, hogy Amendola nemcsak hogy nem tanítványa, hanem egyenesen ellentéte Torrenak. Ami magát e tényt s annak fontosságát mireánk nézve illeti, semmiképen sem kicsinyelhető, ha meggondoljuk a következőket: 1. Olaszországban igen nagy befolyása — mindenesetre hasonlíthatatlanul nagyobb, mint nálunk — van a közvéleménynek a politika irányítására, viszont a közvélemény irányítására a sajtónak; 2. a *Corriere della Sera*, melyet az országban mindenki olvas s külföldön is nagy elterjedtségnek és tekintélynek örvend, elsőrendű tényezője ennek az irányító funkciónak; 3. nemcsak egy lapról van szó s annak egyik munkatársáról, hanem olyan emberről, aki egész nemzedékeknek *representative man*-je — nem habozom kimondani: legkiválóbb képviselője —, azé a nemzedéké, melylyel a közeljövő Magyarországának elkerülhetetlenül érintkeznie kell majd a háború által pillanatnyilag eltakart, de meg nem szűnt s a háború után világosabban, mint valaha, fellépő közös érdekeknél fogva. Ezt a nemzedéket tehát ismernünk kell, sőt nagyon komolyan kell készülnünk és elkészülnünk megismerésére és megértésére, komolyabban, mint ahogy eddig tettük — mert eddig semmit sem tettünk. Ezzel a generációval való megismerkedésünk akkor is megérné a fáradságot, ha semmi közelebbi közünk nem volna hozzá, hacsak akadémikusán szemlélnők valamely tőlünk távoleső országnak fejlődése történetét; de nem így van; Itáliával annyi közös problémánk lesz a háború után, melyeknek fokozatos megoldása egyik részről éppen ennek a generációnak hivatása, hogy vagy alul kellene maradnunk a versenyben, vagy örökös konfliktusoknak kitenni magunkat, ha a kellő megismerés és megértés nélkül koccantana egymáshoz a történelem kérlelhetetlen logikája, amely megy a maga útján, anélkül, hogy megvárná, amíg a nemzetek egymásnak és közös érdekeiknek megértéséig fejlődnek.

A mulasztás eleddig jórészt minket terhel. Nem disztíngváltunk, de nem is akartunk, az olasz politikai élet nyilvánulási között. Egy kalap alá, vettük valamennyit, egynémely kényelmes, általános szempontból tekintettük, de még ezek a felületes szempontok sem voltak a mieink. Még azokat is kölcsön vettük, sőt nem is vettük, hanem a kölcsönt passzive örököltük s eszünkbe sem jutott volna ennek az ócska, lomtárba való ideológiának a revideálása. Nem a magunk fejével gondolkoztunk, bizonyos dolgokról egyáltalán nem gondolkoztunk. Néhány másodkézből kapott, elévült ismerettel felszerelve értetlenül álltunk nagy történeti processzussal szemben — ha egyáltalán arra fordítottuk tekintetünket. Amihez valami rendkívüli eseménynek kellett előfordulnia, nemzetközi bonyodalomnak, gyarmati háborúnak, ilyesminek, mint valami jubiláris alkalomnak. Az olasz belső és külső politikát egy-két közismert név jelentette számunkra, a kölcsönös kapcsolatot pedig valami rejtelmes szerződés, háttérben romantikus emlékekkel

és népdalokkal Garibaldiról, Kossuthról és Türr Pistáról, aki „ad puskát”. De hogy milyen áramlatok működnek a hozzánk is ellátzó vagy elhallatszó politikai megnyilvánulások felszíne alatt, milyen irányba terelik az ország történelmi menetét s ennél fogva mire kell felkészülnünk a közelebbi vagy távolabbi jövőre, erről vajmi keveset tudtunk s vele vajmi keveset törődtünk.

Ezt Itáliában nemcsak tudták, de nagyon sajnálták is. Hogy ne csak a fiatalokra, az Amendola generációjára utaljak, elég Luigi Luzzatti-ra, a volt miniszterelnökre hivatkoznom, akivel több ízben beszéltem erről a témáról. Annak idején (1913), nevének említése nélkül, két budapesti reggeli lapban megírtam, amiket mondott, de csak — részben, mert akkor sem lehetett az egészet közzétenni, ma még kevésbé lehet. Akkora szabadsággal a magyarságnak és Itáliának speciális közös érdekeiről csak olasz politikusnak lehetett beszélnie, de annak is csak bizalmasan. Luzzatti alaposan és a dolgok állásának teljes ismeretével határozta meg azokat az akadályokat, amelyek az olaszság és a magyarság egymáshoz való közeledésének és egymással közvetítők nélkül való, közvetlen érintkezésének útját állják, de nemcsak hogy nem tartotta őket elháríthatatlannak, hanem magát a közvetlen kapcsolatot olyan politikai és erkölcsi erejének vallotta, amely, pusztán létrejötténél fogva, minden beavatkozást egyszerűen megbénít s a két ország energiáját és súlyát egyszerre meghatványozza. A magyarságnak az olasz dolgok iránt való indolenciája mellett különösen azt fájalta, hogy a Monarchia külpolitikai ügyeinek intézésében nem jut több szerepe a magyar tehetségnek és jellemnek, amelyről, néhai Andrássy Gyula grófra emlékezvén, mélységes tisztelettel és csodálattal nyilatkozott. *Magyar iniciativa* — ez hiányzik szerinte nemcsak a magyarság, hanem Itália kárára is a Monarchia külpolitikájából. Azt a néhány magyar nevű diplomatát pedig, akivel az újabb időkben dolga akadt, csak névleg tartotta magyarnak, valójában osztráknak, és pedig osztrák hivatalnoknak. „Az önök diplomatái osztrákbak az osztráknál”, mondotta, elég jellegzetesen éppen akkor, amikor magyar nevű úr viselte a quirinali osztrák-magyar nagyköveti hivatalt. Nem mintha Luzzatti a legcsekélyebb ellenséges indulatot táplálta volna Ausztria iránt, ellenkezőleg sok elismeréssel szólt bizonyos osztrák erényekről, az ő generációjában mélyen gyökerező, szinte babonás csodálattal a Monarchia katonai szerveztségéről és a Hármas szövetség meggyőződéses, minden körülmények között kitartó hívének vallotta magát, de a Monarchiának a külpolitikai érintkezésben használt formáit annyira elévülteknek, szerveit annyira bürokratikusoknak tartotta, hogy csak a magyarság önállóbb érvényesülésétől várta a szabadabb szellemnek szóhoz jutását. Ennek megvalósítását pedig nem a Monarchia belpolitikai fejlődésétől, hanem a magyarságnak külpolitikai orientálódásától, az olaszszággal minden áron megkötendő szorosabb kapcsolattól remélte.

Luzzatti állításainak igazságát mindenkinek, aki valaha olaszországi külügyi képviselőnkkel érintkezésbe lépett, alkalma volt keservesen tapasztalnia. Valamennyi római követség között a Monarchiáé volt a legzárkózottabb, a szó

szoros értelmében megközelíthetetlen. Valósággal megdöbbenem, amikor a legtekintélyesebb olasz politikai újságíróknak idevágó nyilatkozatait hallottam és el se tudtam hinni, amíg meg nem győződtem objektivitásukról. Minden idegen állam képviselője élénk érintkezésben állt az olasz közvélemény képviselőivel és irányítóival, a Monarchiáé kivételével. Az entente nagykövetei állandóan közlekedtek az olasz újságírókkal, csak a szövetséges állam nagykövete nem. Sőt egyenesen ellenséges és fölényes pozíciót foglalt el velük szemben, amire az újságírók bojkottal feleltek. Hogy mily végzetes hiba volt ez, csak az láthatja be igazán, aki az olasz politikai életet s benne a publicisztikának jelentőségét ismeri. Az olaszok a renaissance óta a politika nagymesterei, a görögök és rómaiak óta a politikai tudomány első megteremtői, politikai irodalmuk, beleértve a napisajtót, az ország történeti fejlődésének elsődrendű tényezője. Hasonló színvonalú napisajtója, mint Itáliának, csak Angliának van és egy országnak sincs olyan, melynek hozzáfogható döntő jelentősége volna. Ez elől a tényező elől elzárkózni s csak néhány hivatalos személyiséggel való érintkezésre szorítkozni annyit jelent, mint az ország lelkét nem ismerni és nem érteni, a reális viszonyokhoz nem alkalmazkodni, felhőkön trónolni és légvárakat építeni. Szóval a lehető legantipolitikusabban csinálni politikát. Ha egyáltalán politikacsinálásnak lehet nevezni az ilyet. A Monarchia nagykövetsége és rajta keresztül külügyminisztériumunk sokat tanulhatott volna a Balkán-háború idején az olasz újságíróktól, ha szóba állt volna velük. Ezek között olyanok voltak, akik évtizedeket töltöttek a Balkánon, ismerték annak minden viszonyát s nemcsak másként, hanem épp ellenkezőleg látták a dolgokat, mint a mi külpolitikusakink és közvéleményünk. Oly pontosan tudták a Balkán-szövetség létrejöttének minden csinját-bínját, minden titkos (különösen angol) rugóját, úgy ismerték az előkészületeket, hogy nem kellett prófétáknak lenniük ahhoz, hogy a következmények nekik adjanak igazat. És nem csináltak titkot abból, amit tudtak. Nagyon világosan megírták, miért tartják lehetetlennek Törökország győzelmét. Hozzá még — a kis Balkán-népek sikerein fellelkesülő közhangulattal szemben — a Törökországgal való teljes kibékülést tartották szükségesnek a szláv kérdés felvetődésével kapcsolatos reális, jövőbelátó politikából. Alkalmam volt ezt egyszer elmondani követségünk titkáranak, aki igen előzékenyen és figyelmesen meghallgatott, mindenben igazat is adott nekem, de azután kijelentette, hogy ezek a dolgok nem tartoznak rájuk, nekik a Ballplatzról jövő direktívákhoz kell tartaniok magukat, ezek között pedig első és főszabály a sajtó negligálása. Hivatkoztam nagynevű írókra, akiktől a követ úr olyan dolgokat hallhatnia, amiket talán nem tud s nagy hasznát vehetné — hiába, ami nem szabad, nem szabad. Az volt az impresszióm, hogy ezeknek az uraknak, mint a katonáknak, minden meg van engedve, az egy politikán kívül. A fő, hogy jegyzékeket adjanak tovább és aktákat intéznek el.

Ilyen körülmények között — az olasz politikai élettel kapcsolat híján levő közvéleményünk s e kapcsolat megteremtését elhanyagoló külpolitikai rendszerünk korszakában — ért benünket a háború.

Az a háború, mely az olasz imperializmus történetében a lybiai hadjárat után a második fejezetet jelenti s melynek természetrajzával, jóllehet nagyon közelről érint bennünket, talán éppoly kevésbé vagyunk tisztában, mint az elsővel. Ellenkező esetben sem annyira meg nem lepett, sem annyira ki nem hozott volna a sodrunkból bennünket, mint ahogy tette. Nem az erkölcsi felháborodást értem, mert az erkölcsi érzülettel nem lehet vitázni. Viszont az erkölcsi állásfoglalás csak akkor igazán jogosult, ha a tények teljes ismeretén alapul. Megvolt és megvan-e ez vajjon? Próbáltunk-e *tout connaitre, pour tout comprendre*, — ez az elv lévén a lényeges a politika és történelem nagy kérdéseiben, szemben a *tout comprendre, pour tout pardonner* tautologikus elvével?

Minden imperializmus veszélyes a népek békés fejlődésére s ezért, magasabb szempontból tekintve, mindenik magában hordja önnön végzetének csiráját is. Minden imperializmus rejt magában olyan momentumot, amelyen akarva nem akarva önmaga ellen fordul. Ezt a momentumot az európai imperializmus megteremtőjére, Angliára nézve, a világháború egyre jobban megérlette Oroszországhoz és Amerikához való viszonyában. Az a veszedelem, amely Európát Amerika részéről fenyegeti, mindeneknél jobban fenyegeti Angliát. Amerika hadüzenete bármely európai államnak egyértelmű Amerika hadüzenetével Európának — egyértelmű az egész európai kultúra kockáztatásával. Ez a végső konzekvenciája az európai imperializmusnak, mely az egész kontinens élet-halálkérdését veti fel. Ezért az európai imperializmus javára egyetlen mentő szót sem lehet felhozni, viszont meg kell különböztetni benne az árnyalatokat, amelyek szerint az esetleges katasztrófáért viselő felelősség is megoszlik.

Az európai imperializmus általános képletéhez Olaszország adta az utolsó hányadot, a maga sajátos, külön, a többi nemzetekétől merőben elütő képletét. Míg a többiek, Anglia és Oroszország, Franciaország és Németország, imperializmusa, egyiké-másiké a világhuralomra, vagy legalább is az európai hegemoniára való törekvésből származik, addig Olaszország új keletű imperializmusa egyrészt népességi, másrészt politikai okra vezethető vissza, de mind a kettő inkább a kényszer, valamely vesztés és veszedelem elhárítására ösztökélő kényszer, semmint a spontán expanzió jellegével bír. Az olasz imperializmus eredetének ezt a negatív oldalát egy német szociológus, Robert Michels,¹ helyezte kellő világításba, akit már nemzeti-ségénél fogva sem lehet túlzott elfogultsággal meggyanúsítani s akinek adatait és következtetéseit éppen ezért nyugodt lélekkel fogadhatjuk el. „A béke barátai és az expanziós politika ellenségei szeretettel és tisztelettel tekintettek Itáliára, a jogoságnak az árral dacoló sziklájára, az egyetlenre, melyet az imperializmus hullámai nem érintettek” — írja Michels. Utal az olasz nemzetgazdászokra, akik Itália egyik fő jellemvonásaként a *morbus anglius*-szal szemben kifejtett diadalmas

¹ Robert Michels: *Elemente zur Entstehungsgeschichte des Imperialismus in Italien. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik.* Bd 34. 1912. 56. 1.

ellentállását magasztalták és idézi Loria szavait: „Mi olaszok örülhetünk neki nagyon, hogy a *par excellence morbus angliis*, mely pedig elterjedt az egész földön és minden nemzetet pusztított, a mi országunkban nem tudott gyökeret verni, alighanem a szociális életünket jellemző szabadság rendkívül élénk es elfojthatatlan szelleménél fogva.” (Achilè Loria: *Corso completo di economia politica*. Torino, 1910. 671. 1.) Az olasz defenzív patriotizmus két forrásból táplálkozott; az egyik történelmi, a másik gazdasági. „Történelmileg tekintve, az utolsó évszázad politikai Itáliája lényegileg minden nép saját földjéhez és saját kultúrájához való jogának alapelvein áll. *Ciascheduno per se*. Ezen postulatum nevében törték meg az idegen uralmat Itáliában.” Éppen ezért „hazájuk felszabadítása után az olaszok az iszonyatot, mellyel az Itáliában működött idegen uralomra visszagondoltak, átvitték a hódítási politikára egyáltalán s éppoly kevésbé akartak elnyomók lenni, mint elnyomottak”. Másfelől az ország gazdasági gyengesége útját állta a költséges, kockázatos, nagyobbzabású külső politikai vállalkozásoknak. Így volt ez egész *Tripoliszig*, ekkor állt be a fordulat új utak felé Itália életében.

Hogy az olasz imperializmus demográfiai eredetének negatív oldalát csak némileg is megvilágítsam, közölnöm kellene az idevágó, Michels által feldolgozott statisztikai adatoknak legalább egy részét. Ehelyett be kell érnem azzal, hogy a két döntő tényezőre, az olasz túlnépesedésre és a kivándorlásra utaljak. Az olasz népesség sűrűsége a terület nagyságához képest igen nagy: 121 lélek négyzetkilométerenként, holott az olasz nemzetgazdászok számítása szerint² az olasz föld négyzetkilométerenként 70—80 embernél többet nem tud megfelelően táplálni. Igaz, hogy ezen a súlyos állapoton némileg segíteni lehetne az ipar és mezőgazdaság emelésével, de a kivándorlásnak az ország erőit elszívó folyamata azért csak nem szűnne meg. Ezért a túlnépesedés következményeként fellépő kivándorlás kérdése Itáliára nézve életkérdés, amelyet a legnagyobb kockázatok árán is igyekeznie kell megoldania. Itáliából évente átlag 6—700.000 ember vándorol ki s ezeknek nagyrésze, legalább kétharmada, örökre elvész az anyaországra nézve az idegenben való gyors gyökeretterverés és beolvadás folytán, sőt több téren konkurrenciát támaszt az anyaországnak. Azzal a 400—500 millió lírával szemben, melyet az olasz kivándorlók évente állítólag hazaküldenek, egyre érezhetőbbé és egyre tudatosabbá váltak a károk, amelyeket a kivándorlás Itáliának úgy önvédelmi, mint gazdasági és politikai téren okoz. Egyetlen megoldási lehetőség gyanánt saját gyarmati területek megszerzése maradt. Az olasz imperializmus ezért túlnyomóan *proletár jellegű*, elsősorban „az alsóbb néposztályok népességtöbbsletének megfelelő elhelyezésére irányuló imperializmus”, amelyet a marxizmus osztályharcához is hasonlítottak. A saját kolóniának gondolata ezért tudta meghódítani a szocialisták jelentékeny részét, köztük olyan kiváló személyiségeket, mint a marxista Arturo Labriola-t.

Az olasz imperializmus politikai eredetének negatív oldala nem kevésbé nyilvánvaló. A tripoliszi vállalkozás megindítá-

² V. ö.: F. S. Nitti: *La conquista della forza*, Torino 1905. 63. 1.

sára döntő hatással volt „annak szüksége, hogy a Földközi-tengerben a marokkói szerződéssel támadt erőeltolódást az ezen tenger által mosott *egyetlen*, idegen kézre még nem jutott terület meghódításával kiegyenlítsék és megakadályozzák, hogy Anglia Egyiptommal, Máltával, Ciprussal és Gibraltárral, Franciaország Tunisszal, Algírral és Marokkóval azon tenger urává legyen, amelynek hullámai a félsziget partjait mossák. A félelem, hogy elvághatnák a gibraltár—szuezi fővonaltól s elvesztik súlyukat a népek tanácsában, nemkülönben a Földközi-tenger egyensúlyának Itália kárára való felbillenése felzaklatta a patrióták kedélyét”.³ Ismeretes, hogy az olasz kormány, melynek élén akkor az óvatos Giolitti állt, egyetértően a királlyal, akinek fő jellemvonása szintén az óvatosság, mily nehezen szánta rá magát a cselekvésre. Ha biztosítékunk volna arra, hogy Tripolisz még legalább ötven esztendeig török kézen marad, most legalább nem nyúlnánk hozzá, de ha mi el nem vesszük, elveszi más — ez volt az olasz politikusok gondolkodásának alaptétele és ez döntött. A nemzetgazdászok jól tudták, hogy gazdaságilag, hosszú ideig legalább, Tripolisz nem hoz hasznot, de nyilván kárt jelent Itáliára nézve. Hogy a háborús propaganda mégis az afrikai föld nagy gazdagságával kecsegtette az olasz népet, az természetes: tisztára politikai, hozzá negatív jellegű érvekkel háborús lelkesedést támasztani nem lehet. A tulajdonképeni cél azonban úgy az intézők, mint a politikailag felvilágosodottak szemében, az a cél, melyért az okkupálás s nyilván az okkupálás utáni idő minden vér- és pénzáldozatát meg kell hozni, a szicíliai parttal szemben fekvő *ultimo lembo* biztosítása volt. Maga a kormány sem csinált ebből tüköt a háború befejezése után és Giolitti parlamenti beszámolójában egész nyíltan és határozottan a politikai szükségszerűséget és politikai célt vallotta meg döntőnek elhatározására. Maga az olasz nacionalizmus, melynek programján pedig épp úgy szerepel a hódítás a hódítás kedvéért, mint bármely más nacionalizmusén s amely a tripoliszi hadjáratra való tüzelésben a legnagyobb energiát fejtette ki, önnön létjogosultságát elsősorban Itáliának az idegen befolyás alól való felszabadításában látta. „Ahogy a szocializmus a proletárságnak a polgári osztályoktól való megváltásának módszere volt, úgy lesz a nacionalizmus a mi számunkra, olaszok számára, a franciáktól, németektől, angoloktól, észak- és délamerikaiaktól, ezen mi *bourgeois*-inktől való megváltásunknak módszere” — írta Corradini⁴ azokban a nevezetes napokban. Ennek a tudatosan és tervszerűen megvalósítandó megváltási módszernek első nagy aktusként a tripoliszi hadjáratot hirdették.

Hogy az olasz imperializmus első fejezete nem valósította meg a demográfiai és gazdasági célt, az nyomban kiderült a tripoliszi hadjárat után; hogy pedig a politikai megváltási célt sem érte el, azt ennek a legfiatalabb imperializmusnak hamar bekövetkezett s most lejátszódó második fejezete bizonyítja. Ez a második fejezet az elsöben gyökerezik, az első viszont — felelő részben legalább, politikai oldalát tekintve — nem az ország talajában, hanem az európai imperializmus támasztotta szük-

³ Michels i. m. 475—6. 1.

⁴ Enrico Corradini: *Il volere d' Italia*. Napoli 1911. 206. 1.

ségszerűségéből sarjadt. Azt lehet mondani, hogy Itáliára rákényszerítették az imperializmust, de amikor az az imperializmus megvolt, amikor készen volt, akkor — mint az anyatestrol levált új test — természetszerűleg élte tovább a maga életet. A varázsló inas meséje igazolódott be rajta is. Újabb orientálódása, miután a Földközi-tengeri felől biztosította magát, nem lehetett kétséges: már első fejezetében ott lappantak azok a motívumok, amelyek a másodikban döntő erővel léptek fel. A régi irredentizmus mellett, amelyet Itália mértékadó köreiben nem vettek komolyan, vagy legalább is nem tartottak aktuálisnak, feltámadt *új nacionalizmus* (1909) kezdettől fogva az ausztriai olasz provinciákra irányította figyelmét és felhasználta a maga javára azt az ellenséges hangulatot, melyet a tripoliszi vállalkozás német és magyar-osztrák részről Itália ellen ébresztett. Igaz, hogy ez az ellenséges hangulat hasonló mentékben megvolt Ausztriában és Franciaországban, de jogosságát ebben a két országban az olaszok valahogy még elismerték; hiszen a vállalkozás éle e két ország tervei és érdekei ellen irányult; de nem tudták megbocsátani sem a németeknek, sem nekünk, hogy egyfelől nem akartuk az Itáliára bekövetkezett politikai szükségszerűségnek álláspontját elfogadni, másfelől vitattuk a vállalkozásnak speciálisan olasz jellegét és jogosultságát. A tripoliszi kolónia ügye sajátosan olasz ügy, mely, különösen földközitengeri jellegénél fogva, nem érinti az adriai szövetségest — ez volt az olasz politikusok véleménye, akiket a két szövetséges viselkedése különösen elkésérett.

Virginio Gayda egy sereg idézetet közöl könyvében⁵ a német és osztrák sajtó, különösen a *Danzer's Arme-Zeitung* nyilatkozataiból s ezek az idézetek eléggé megértetik az olaszok akkori hangulatát. „*È la storia di ieri, ehe nessun italiano dovrà mai dimenticare*” — teszi hozzá Gayda. És, amint a következők bizonyítják, nem is felejtett el. A háborús propaganda sikeresen felhasználta őket.

Ezek azonban érzelmi motívumok, amelyeket eszközül fel lehetett használni, de amelyek, magukban, Itáliát mégsem sodorták volna bele a háborúba. Itália nem az, az ország, ahol a politikát érzelmi motívumok irányítják. Valamely ország mentalitása nem változik meg máról-holnapra — Itália pedig a háború előtt sokkal inkább ragaszkodó híve volt a Hármasszövetségnek, mint idehaza gondolják. Az a nemzedék különösen, amelynek Amendola a legtisztább és legteljesebb képviselője — s ezzel visszatérhetek oda, ahonnan kiindultam —, nemcsak tünnetőleg és mifelénk, hanem magával szemben s a lelke mélyén szövetségünknek vallotta magát. A szentimentalizmusnak, a revánsterveknek, a kalandorkodásnak ideje lejárt és eljött a *reális politika ideje*, amely nem a népek hullámzó kölcsönös rokonszenvére, hanem állandó közös érdekeire épül — ez volt az új nemzedék politikai hitvallása. És önnön ellenségének tekintett mindenkét s kiméletlenül támadta azt, aki a Monarchiával való jó viszonyt megbolygatni akarta. Előljárt ezen a téren Amendola, az állítólagos Torre-tanítvány, akiben az olasz na-

⁵ Virginio Gayda: *La erisi di un Impero*. Torino 1915. 304—318. I. — Második kiadása *L'Austria di Francesco Giuseppe* címen u. o.

cionalizmusnak legélesebb eszű és legsúlyosabb szavú bírálója támadt. Aki figyelemmel kísérte publicisztikai munkásságát akár a *Resto del Carlino*-ban, akár egyes politikai hetilapokban, aki római előadásait hallotta a nacionalizmusról, az benne és az ő nemzedékében nem láthatott mást, mint a Monarchia őszinte barátját — és éppen azért benne és az ő nemzedékében kell hogy lássa azokat a tényezőket, melyeknek segítségére számíthat a megoldásra váró problémák elintézésében a háború után. Olaszország helyzetét és a világháborúban viselt szerepét nem értheti meg az, akinek szemei előtt valamely irredentista vagy éppen imperialista Itália lebeg. Az imperializmus nem eredeti olasz plánta, idegen erők ültették a félsziget földjére; ha hamar felsarjad, hamar el is szárad, mint a sziklás földbe esett mag, mely a vékony földrétegben gyorsan kihajt, de gyökereket nem ver. Csak az olasz imperializmus idegen eredetének s az olaszság zöméhez való viszonyának ismerete és megértése adja meg a kulcsot a mai Itália lelkületéhez. Amikor mindenféle békehangok hallatszanak, amikor a háború problémái mögül egyre világosabban bontakoznak ki a béke problémái, végre aktuálissá válik az egymás megértésének szüksége. A gyűlöltre uszítókkal szemben fel kell venni a harcot az ismeret fegyverével — az elvakultság helyett a dolgok világos látása az egyedüli eszköze a béke előkészítésének s a tartós béke megalapozásának. Akik igazán barátaink voltak a háború előtt, azok lesznek a háború után is — de meg kell értenünk egymást. Nem szabad megint abba a hibába esnünk, amely a háborút közvetlenül megelőző éveket jellemezte s amely miatt éppen az olaszok legkiválóbb emberei, köztük az olyan rendületlenül békés hajlandóságúak, mint Luzzatti, vagy a közel jövő irányító elméi, mint Amendola, joggal panaszkodtak.

A kölcsönös megértés könnyebb lesz, mint amilyenek látszik. A háború, amelybe belekényszerítették őket, nem vette el annyira az olaszok eszét, mint ahogy sokan a Lajtán túl és innen hirdetni szeretik. Természetes, hogy amikor az ország háborúban van és amíg háborúban van, addig mindenki a háborút szolgálja és kell hogy szolgálja. De, úgy látszik, ezt is lehet vad fanatizmus és elvakultság nélkül tenni. Amikor az Amendoláról szóló megjegyzést, mely őt Torre-tanítványnak nevezte, olvastam, szükségesnek láttam a magam meggyőződésének ellenőrzését, bár egy pillanatra sem kételkedtem helyességében. Áttanulmányoztam a *Corriere della Sera* 1916. évi folyamát, de azzal az érzéssel ültem hozzá, hogy meglepetés nem fog érni, sőt tudtam azt, hogy meg fogom találni benne szabatos kifejezését annak, aminek én az Amendola nemzedékének a háborúhoz való viszonylását elképzeltem — éveken át csak elképzelhettem, mert nem kísérhettem figyelemmel az olasz lapokat. És megtaláltam Amendola egyik cikkében⁶ a következőképen: *Oggi la realtà é la guerra, mentre l'ideologia é la pace.* (Ma a realitás a háború, míg a béke az ideológia.) Azt hiszem, tömörebben és világosabban nem lehet megformulálni azt az álláspontot, amelyet a háború *fait accompli*-jával szemben el kell foglalnia a

⁶ *Realtà di guerra ed ideologia di pace.* G. A. jelzéssel. *Corriere della Sera*, 1916 dec. 5.

realitással számot tevő minden embernek, egyben pedig kevesebb elfogultsággal és nacionalista elvakultsággal.

Azzal kezdtem, hogy a politikai napisajtónak az olasz közvéleményre, a közvéleménynek pedig a politika irányítására való nagy jelentőségét hangsúlyoztam. És ezzel végezhetem is. Az olyan emberek, mint Amendola, az újságíróasztaltól könnyen juthatnak politikai vezetőszerpchez és hatalomhoz. De itt aa egyes személyek esete nem számít. Sokkal fontosabb az, hogy a sajtóban és a sajtó révén a politikai életben mindinkább teret foglal az a nemzedék, az új és fiatal nemzedék, amelyet ő képvisel. Előbb vagy utóbb ezzel fogunk találkozni minden téren. Számot kell tehát vele vetnünk már most, meg kell ismernünk és meg kell értenünk. Ez a nemzedék barátunk volt a háború előtt és nem lehet ellenségünk a háború után. Azok a közös érdekek, melyek barátságát a háború előtt megalapozták, a háború után ismét fel fognak lépni. Ez a nemzedék pedig nem hangulatok, hanem realitások szerint igazodik. Ahogy alkalmazkodott a háború realitásához, melynek előidézésében nincsen része, úgy fog alkalmazkodni ahhoz a realitáshoz, mely a háborúét felváltja: számára akkor a háború lesz az ideológia és a béke a realitás, mint volt nem is olyan régen. S hogy az volt, azt számtalan adattal tudnám bizonyítani. Elég utalnom a florenci fiatalok csoportjára, melynek az igen elterjedt *La Voce* az orgánuma, nevezetesen a *La Voce* azon számaira, melyeket 1910-ben az irredentizmus kérdésének szentelt. A háborúban elesett Scipio Slataper cikkéből⁷ veszem ki ezt a mondatot: „A Hármasszövetség Itáliára nézve tartós szükségesség” és a szerkesztő, Giuseppe Prezzolini cikkéből⁸ a következő sorokat: „Trento és Trieszt fanatikusai különös törekvést árulnak el abban az irányban, hogy Tuniszról és Tripoliszról hallgassanak; annyit kiabálnak az elvesztett Adriai-tengerért, a Földközi-tengert pedig Franciaország kezén hagyják. Ha Triesztben még nincs *egyetemünk*, Tuniszban nem építhetünk *elemi iskolákat* s ha ott hiányzik a hús, emitt maga a kenyér hiányzik.”.

A nacionalista és imperialista lendület, mely egyszer neki-lődött, magával rántotta az országot. De az országnak, a politikusoknak, a sajtónak csak igen kis töredéke nacionalista és imperialista. Legkevésbé az az új nemzedék. Vele legközelebb bővebben foglalkozom.

Ádler Artur: A konjunkturális haszon elmélete.

A háború folytán megcsappant termelés és megnövekedett fogyasztás mindenfajta áru árát lényegesen megdrágította. Az áru- és nyersanyaghiányt az összes termelő osztályok, úgy a mezőgazdaságban, mint az iparban és a közvetítő kereskedelemben oly kíméletlen módon használták ki, hogy végre az államhatalom, kénytelen volt közbelépni és ármaximálásokkal és rekvirálásokkal igyekezett korlátozni a konjunkturális haszon hihetetlen megnövekedését. Azonban mind e törvények és rendeletek hatás-

⁷ *Un po' di storia. La Voce*, 1910 dec. 8.

⁸ *Austria o Franca? Ibid.*

talannak bizonyultak, mert a társadalmi törvények figyelembe vétele nélkül készültek.

A konjunkturális haszon a kapitalisztikus társadalmi világrendnek törvényszerű tünete s a fejlődés törvényszerű folyamatát büntető szankcióval ellátott rendeletekkel megakadályozni haszon-talan, meddő kísérlet.

Mielőtt elbírálnók a konjunkturális haszon uzoraszzerű túltengését, meg kell állapítanunk, hogy mi a haszon egyáltalában, melyek azok a gazdasági törvények, amelyek folytán a haszon kialakul, van-e a haszonnak gazdasági és erkölcsi jogosultsága, ha van, hol a határ a jogos és jogtalan haszon között, milyen módon és minő feltételek között alakul ki a jogtalan haszon, azonos-e a jogtalan haszonnal a konjunkturális haszon. Csak ha tisztán látjuk az okozati összefüggéseket, ha kikutatjuk és megállapítjuk mindezen társadalmi és gazdasági törvényeket, kísérlethetjük meg a siker reményében megfelelő intézkedésekkel a konjunkturális haszon megrendszabályozását.

Allapítsuk meg tehát először, mi a haszon, mit értünk e szón: *haszon?*

A termelésben és a javak szétosztásában, a kereskedelemben, saját tőkéjével önállóan működő vállalkozó nyereségét köznyelven haszonnak nevezik. E nyereség a befektetett tőke kamatjából, a kockázati díjból és a vállalkozó kvalifikált szellemi munkájának díjazásából áll.

Nem tartozik jelenlegi fejtegetéseink keretébe a tőkekamat kifejlődésének, valamint jogosultságának vagy jogosulatlanságának számos elméletét ismertetni. Ugy a közgazdasági tudomány különféle irányzatainak túlnyomó része, mint az általános közvélemény a kamat szükségességét és jogosultságát elismeri. Ugyanezt állapíthatjuk meg a kockázati díjra nézve is. Nyilvánvaló és nem szorul bővebb bizonyításra a kvalifikált szellemi munka részesedésének jogosultsága sem.

A jogos haszon azonban csak ritkán, kivételes esetekben lehet nagy vagyonoknak, nagy tőkefelhalmozódásnak az eredete. A kvalifikált szellemi munka eredményei óriási mérvben emelik a munka hatályosságát. A rohamosan emelkedő termelés szülte kínálat és a mindig racionálisabban szervezett kereskedelem folytán állandóan nagyobbodó verseny az árakat mindinkább leszorítja. A termelt értéktöbbletnek — feltételezve mindig a szabad versenyt és eltekintve minden a szabad versenyt gátló körülménytől, mint vám, kartell, szabadalmi jog, refakciák stb., stb. — mindinkább kisebb és kisebb része megy át az ipari vagy kereskedelmi vállalkozó birtokába. A kultúrával és a nagyobb és intenzívebb termeléssel párhuzamosan mindig csekélyebb lesz a jogos haszon részesedése a termelésből, a profitráta állandóan csökkenő irányzatú.

A munkaadó lehet kizsákmányoló, a zsákmány túlnyomó része azonban nem a munkaadóé.

Elvitázhatatlan tény viszont, hogy a kapitalista társadalomban a fizikai munkaerő ára mindig a létminimum legalsóbb határa körül mozog. A termelt értéktöbblet nem azoké, akik termelik. Munkájuk gyümölcsét mások élvezik. Az emberiség túlnyomó részének megfeszített munka, örökös szegénység és nélkülözés az osztályrésze.

Dehát hová tűnik a munkások milliói által termelt értéktöbblet? Honnét erednek azok az erők, amelyek paralizálják, sőt igen sokszor teljesen kiküszöbölik a csökkenő profitráta törvényét és lehetővé teszik a konjunkturális haszon kialakulását és annak hypertrophiáját?

A vagyonmegosztás e problémája egyúttal az árképződés problémája is.

A tetszészserinti tömegben előállítható munkatermékek ára — feltételezve mindig a szabad versenyt — a legracionálisabban

termelt árúk termelő költség-ének határa körül mozog. Miből állnak azonban a termelő költségek és mi határozza meg azoknak magasságát?

Minden munkatermék emberi szükségletek kielégítésére fizikai és szellemi munka közrehatásával alkalmassá tett nyersanyagból vagy természeti erőkből áll. Valamely munkatermék termelő költsége tehát a felhasznált nyersanyag árából és a reáfordított fizikai és szellemi munka díjazásából áll.

Ugy a szellemi, mint a fizikai munka díjazásának nagysága azonban ismét csak a különböző nyersanyagok és élelmiszerek árának magasságától függ, mely a munkaerő előállításához és reprodukciójához szükséges. Minden munkatermék termelő költséget tehát végeredményben a nyersanyagok ára határozza meg.

A nyersanyagok, a föld és a természeti erők felhasználásával termelt árúk árának kialakulását, amint az általánosan ismeretes, a földjáradék törvénye, — a legkedvezőtlenebb körülmények közt termelt és a fogyasztáshoz még szükséges munkatermékek termelő költsége, azaz a reáfordított munka díjazása — határozza meg.

A kedvezőbb telephellyel bíró, a nagyobb termékenységu vagy bármily módon nagyobb használati értékű föld vagy természeti erő birtokosa annál nagyobb, a termelő költségeket, a termeléshez szükséges munka díjazását meghaladó bevételre — munkanélküli jövedelemre — tesz szert, mennél kedvezőtlenebb telephelyű, mennél kevésbé termékeny föld, minél kevesebb hatóerővel vagy használati értékkel bíró természeti erő termékeire van a fogyasztásnak még szüksége.

Minden vagyon, minden munkanélküli jövedelem alapja és kiinduló pontja a földtulajdon, a föld birtokosainak azon joga, hogy eredetileg erőszakkal és hatalommal szerzett és tovább is fenntartott tulajdonjoguknál fogva a természet szolgáltatata nyersanyagokat és természeti erőket birtokukba vették.

A földtulajdon egyenlőtlen megoszlása, a nagybirtok az eredeti okozója a termelés mai egyenlőtlen megoszlásának is.

Művészi módon, mesteri kézzel és megcáfolhatatlan érveléssel ecseteli Franz Oppenheimer a *Großgrundbesitz und soziale Frage* című munkájában az emberi egyenlőtlenség, a rabszolgaság, a jobbagyság és végül a modern nagybirtok kialakulásának történetét. A jobbagyság felszabadítása előtti időkben a hatalom és a termelés megoszlása igen egyszerű. A hatalom, a vagyon, minden jövedelem majdnem kizárólag a nemesség, a föld urai kezében összpontosul. A jobbagyság megszűnése, az iparszabadság és a szabad költözködési jog forradalmilag megváltoztatják e viszonyokat. Megjelenik a minden munkaeszközt nélkülöző, föld nélküli, tanulatlan, úgynevezett „szabad munkás”, kinek egyetlen vagyona két keze munkaereje. A nagybirtokosnak a szabadmunkás hiába kínálja fel munkaerejét, a nagybirtokon a föld extenzív megmunkálása folytán hiányzik a munkaalkalom. A munkahiány a föld éhező népét a városokba kergeti, ahol a nagy kínálat a munkaerő árát lenyomja a létminimum legsalsóbb határáig. Dacára a folyvást csökkenő munkabérnek, mely a legprimitívebb emberi szükségletek kielégítésére sem elegendő, e munkabérek még mindig nagy vonzóerővel bírtak a nagybirtokról elűzött éhező földnélküli munkástömegekre.

A kezdődő nagyipar első korszaka munkásnyomorának ecsetelése az emberi történelem legsötétebb fejezetei közé tartozik.

A nagy munkástömegek beözönlése folytán kialakulnak a nagyvárosok, megkezdődik a munka nagyszabású differenciálódása, megszűnik a mezőgazdaság egy részében a naturálgazdaság, megkezdődik a kizárólagos árútermelés, megszületik a modern nagyipar és megszületik a modern nagybirtok.

Az ipari termelés e kedvező körülmények között óriási, az

előbbi korszakokban elképzelhetetlen mérvet ölt; az árúk beláthatatlan tömege készül.

Mi a következménye e folyamatnak a termelés eloszlására? Megállapíthatjuk, hogy e nagy vagyongyarapodásból a munkásságnak vajmi csekély az osztályrésze. A munkásság nagy tömegeinek életszínvonala egyáltalában alig emelkedett. Ellenben az iparral és kereskedelemmel foglalkozó osztályoknak igen nagy és tekintélyes jövedelem jut. A polgárság megszorodott, vagyonban, tekintélyben és befolyásban is megerősödött. A tisztán ipari és tisztán árúk elosztásával foglalkozó kereskedelemről eredő vagyonok száma és nagysága azonban — a szabad verseny és a csökkenő profitráta törvénye következtében — aránylag csekély és lényegtelen.

Milyen volt e folyamat hatása a föld és a természeti erők birtokosainak részesedésénél a termelésből?

A kisbirtokosságot a termelési rend átváltozása alig érinti. A kisbirtokon a naturálgazdálkodás tovább folyik. A kisbirtokos termelésének túlnyomó részét maga fogyasztja el, ipari szükségletei igen csekélyek, csereforgalma minimális, a mezőgazdasági és ipari munkatermékek ára — kivéve ha az árhullámzás igen nagyméretű, mint a jelenlegi háborúban — a kisbirtokosság gazdasági állapotára igen csekély befolyást gyakorol. A kisbirtokosságnak igen csekély része munkaadó — az is csak igen kis mérvben —, a kisbirtokosok legnagyobb része, miután földje hozadékából megélni képtelen, mint mezőgazdasági munkás is szerepel, életviszonyainak alakulása hasonló az ipari munkásságéhoz.

Másképp alakulnak a viszonyok a nagybirtokon. A naturálgazdálkodás a nagybirtokon megszűnik, a nagybirtokos kizárólagos árútermelővé válik. A munkásság túlnyomó része, mely az előbbi gazdasági korszakban munkája ellenértékét élelmiszerekben kapta meg, most ipari munkássá alakult át, városi lakos lett és mint élelmiszervevő szerepel; az ipar nagymérvű fejlődése folytán emelkedik a kereslet mindennemű nyersanyagban is.

A földjáradék törvénye érvényesül. Az élelmiszerekben és nyersanyagokban folyton növekvő szükséglet — az elméleti kifejezésekkel élve — mindig kevésbé termékeny földre, mindig nehezebben, mindig nagyobb termelői költséggel hozzáférhető nyersanyagokra szorul, a termékek árát a legkedvezőtlenebb viszonyok közt termelt, a fogyasztáshoz még szükségelt árúk termelői költsége határozza meg, a jobb telephellyel bíró földek jövedelme rohamosan növekszik, a földjáradék birtokosai, a nagybirtokosok nagy mérvben gazdagodnak.

A tudomány összes vívmányainak, a munka nagyobb hatályosságának gazdasági előnyeit, mindenek előtt és a legnagyobb mértékben a földjáradék tulajdonosai élvezik. Minden újonnan tervezett út, vasút, minden új használati érték, mint például az erdélyi földgáz, legelső sorban a földjáradék emelkedését, a föld árának a drágulását vonja maga után. Legszembeötlőbb és legfeltűnőbb e folyamat a városi telkeknél. A földnek az a tulajdonsága, használati értéke, hogy tartózkodási helyül szolgál az emberiségnek, a városokban, a termelés, a munka, a forgalom központjaiban a föld értékét oly mérvben növelte, hogy az ilyen földek boldog tulajdonosai, minden munka nélkül, rövid pár évtized alatt megszámlálhatatlan milliárdokra tettek szert.

A földjáradék állandó és folyton nagyobbodó jövedelme kutterforrása nagy tökefelhalmozódásnak. E felhalmozódás által képződött tőkék teremtik meg a modern kapitalizmust.

A fölös tőkék az iparban keresnek jövedelmező elhelyezést. Az ipari termelés jellege ezáltal megváltozik. A kézművesség átalakul előbb manufaktúrává, azután gyáriparrá. Az iparos egyénisége, képesítése háttérbe szorul, a tőke hatalma és befolyása növekszik, kialakul a modern kapitalista termelőmód. Eleinte az

ipar a városokba szorult proletártömegek munkaerejének kíméletlen kizsákmányolásával igen kedvező alkalmat nyújt a tőke nagymérvű gyarapodására. Az ipari munkásság szervezkedése, növekvő hatalma azonban gátat vet a kizsákmányolás méreteinek. A tőkésék kénytelenek a munkásság követeléseit némiképpen honorálni, a munkabérek emelkednek. A magasabb munkabérek, a szabad verseny, a csökkenő profitráta törvénye, a tőke jövedelmét mindinkább leszorítja.

A tőkének a nagyobb, intenzívebb, racionálisabb termelés azonban nem érdeke, csak eszköze. A kapitalizmus egyedüli érdeke, hogy a termelt érték többletből a tőke részesedésének aránya minél nagyobb legyen. A kapitalizmus törekvésének főcélja ennek következtében a szabad verseny, a csökkenő profitráta törvénye hatását kiküszöbölni. És a személytelen finánc-tőkének nincsenek skrupulusai, érdekeinek kíméletlen módon érvényt szerez. A finánc-tőkét nem gátolják személyi, társadalmi, etikai, hazafias vagy erkölcsi akadályok.

Megkezdődik a tőke, a kapitalizmus uralma. Megkezdődik minden iparágban, amelyben az árúk egyöntetűsége azt lehetővé teszi, az egyes országok hasonló gyárosainak, iparosainak kartellbe tömörülése. A kartell az egyes, iparágakban megszünteti a szabad versenyt. Az árakat, tekintet nélkül a termelő költségekre, a kartell szabja meg. A csökkenő profitráta törvénye elveszíti hatályát. Az áremelkedésből eredő haszon kizárólag a tőke jövedelmét gyarapítja.

Az árak emelkedésének, a tőkejövedelem nagyobbodásának határát az árak emelkedésével párhuzamosan csökkenő fogyasztás és a külföldi verseny szabja meg. A csökkenő fogyasztás ellen a tőke, hogy a magas árakat fenntarthassa, a termelés mesterséges restringálásával és erőszakolt külföldi exporttal védekezik. A külföldi verseny ellen a kapitalizmusnak a vámok a fegyverei. Hasonló jelszavakkal, mint a földjádék birtokosai („a hazai munka”, „a hazai munkásság védelme”) biztosítja magának a tőke a belföldi fogyasztópiaci ipari kizsákmányolásának monopóliumát.

A vám a tőkének az emberiség elleni harcában egyik legfontosabb és nélkülözhetetlen fegyvere. Vám nélkül, szabadkereskedelem mellett a kartellek szervezése és alapítása igen nehéz feladat. Az egész civilizált világ hasonló iparosait egy kartellbe, egy érdekcsoportba tömöríteni lehetetlen. A kartell alapítása annál könnyebb, minél kisebb a kizsákmányolásra kijelölt piac. A piac termelésének és fogyasztóképeségének áttekinthetősége, a termelés kontingentálása, a vevőkör részletes és aprólékos felosztása az egyes kartellált vállalatok tagjai között, csak egy bizonyos nagyságú, vámok által mesterségesen elhatárolt fogyasztópiacon belül lehetséges.

A kartellnek célja a tőke jövedelmének mesterséges gyarapítása. E célját a kartell azonban az árak emelésével egyedül nem érheti el. A fejlődés folyamán szükségessé válik a termelés korlátozása, esetleg egyes vállalatok teljes útemen kívül helyezése, a nyersanyagok egyöntetű beszerzése, a termelés értékesítésének, az eladásnak, a hitelezésnek összpontosítása. A kartellált vállalatok vezetése mindinkább összpontosul, az egyes vállalatok önállósága mindinkább elhalványul, a finánciális koncentráció elkerülhetetlen és fúziók ezt az állapotot jogilag is megpecsételik. Kialakul a tröszt, a tőke egyeduralma, monopóliuma.

A tröszt mint teljhatalmú kényúr nemcsak a fogyasztót adóztatja meg teherviselő képessége legvégsőbb határáig, a tröszt monopóliuma és hatalma a földjádék tulajdonosaira is kiterjed. A tröszt nemcsak az egyetlen eladó, hanem az egyetlen nyersanyagvásárló is. A nyersanyagbirtokosok így módon ki vannak szolgáltatva a tröszt kénye-kedvének, mely a földjádék munkanélküli jövedelmét mindinkább kisajátítja. S így a kapitalizmus,

melynek egyedüli érdeke folyton újabb és újabb monopóliumokat teremteni, a termelt értékfelet mindnagyobb részét a maga számára biztosítani, mint egy modern moloch felfalja előbb-utóbb saját szülőanyját, a földjáradékot is.

A kartellek képződése, a trösztök kialakulása természetesen nem egyenletes, nem sematikus. Szinte beláthatatlan, mennyi legkülönbözőbb fajú és eredetű nyersanyag, mennyi legkülönbözőbb ipari és kereskedelmi vállalat munkája szükséges, míg valamely áru, használati érték, a fogyasztóhoz jut.

A különböző országok folyton változó vámtételei, a ki- és beviteli tilalmak vagy prémiumok, vasúti és hajózási tarifák, a bel- és külpolitikai viszonyok hatása, a nyersanyag és ipari termelés számtalan, sokszor forradalmi módosulásai, a fogyasztópiacok nagyságának és felvevőképességének folytonos hullámzása és főleg a különböző érdekcsoportokba tömörült tőkék egymás-közötti harca, rivalitása, mindezen bonyolult és különféle módon ható erők óriási befolyással vannak úgy minden egyes iparág fejlődésére, mint minden egyes iparágban a kartellek és trösztök képződésére, a munkatermékek, az áruk árának kialakulására.

Míg tehát a szabad verseny párosulva, a civilizációnak, a tudománynak, a technikának a munka hatályosságát emelő hatásával a munkatermékek árát folyton csökkenti, addig a nagybirtok és a tüke különféle érdekcsoportjai a munkatermékek árát kartellekkel, trösztökkel, vámokkal, monopóliumokkal folyton emelik.

Minden munkatermék ára e két változó intenzitással ható ellentétes erőknek az eredője és ennélfogva folyton változó.

A kapitalizmus tehát megteremtette a mesterséges áremelkedéseket, a *konjunktúrát* és a rohamos árdevalvációkat, a krízist.

Megrontotta a kapitalizmus a kereskedelmet is. A kapitalisztikus hatóerők befolyása folytán ingadozó árak arra kényszerítik a kereskedelmet, hogy eredeti tevékenységét, mely a termelés és fogyasztás közötti közvetítésből áll, módosítsa és figyelmét a mesterséges árhullámzásokra fordítsa. Kialakul a kereskedelemnek egy parazita válfaja, melynél az adás-vétel célja nem a közvetítés, nem a termelés vagy fogyasztás reális szükségleteinek kielégítése, hanem a munkatermékek áringadozásaiból eredő különbözet megszerzése. Kialakul az *Erwartungshandel*, a spekuláció, az üzérkedés, a földek, telkek, áruk spekulatív összevásárlása, kivonása a forgalomból, elvonása a fogyasztástól. A spekulatív vásárlások indító okai: vám- vagy fuvarozási tarifaemelések, újonnan alakuló kartellek, meglévő kartellek előrelátható vagy várható intézkedései a termelés szűkítésére, vagy az árak emelésére stb., stb. E vásárlások következtében beálló nagy kereslet az árak még nagyobb, még rohamosabb emelkedését vonja maga után, a konjunktúra mindinkább emelkedik.

A bekövetkező reakció, a konjunktúra megszakadása, a krízis, a beálló gazdasági válság leírása és e gazdasági tünet okainak megvilágítása túlmegy e munka keretén és nem célja jelenlegi vizsgálódásunknak.

A kapitalisztikus hatóerők által mesterségesen előidézett áringadozások kihasználása céljából foganatosított vételből és eladásból eredő nyereség a konjunkturális haszon.

Míg a jogos haszon az iparban és kereskedelemben felhasznált produktív szellemi munka díjazása és ellenértéke, addig a konjunkturális haszon a nagybirtok, a kapitalizmus, a monopóliumok, a munkanélküli jövedelem megosztásának egyik módzata.

A háborús gazdaság törvényei ugyanazok, mint a békés gazdaságéi. A háborúban nem mutatkozott semmiféle új gazdasági jelenség. A háború hatványozta csupán a kapitalizmus fegyvereinek hatóerejét. A vámoknak, a kapitalizmus e leghatalmasabb

fegyverének helyét még sokkal tökéletesebben ható erők, a beviteli és kiviteli tilalmak, a blokádnak foglalja el. A piac abszolút izoláltsága, a megcsappant készletek, könnyűvé teszik a termelés és a készletek nagyságának áttekinthetőségét és a könnyű áttekinthetőség módot nyújt kisebb tőkék számára is egyes szükséglett cikkekben kartelleket, monopóliumokat teremteni, a készletek kivonásával a forgalomból az árakat mesterségesen felhajtani.

A háborús gazdaság szemünk előtt lefolyó eseményei, a konjunktúra szédületes méretei, a konjunkturális haszon hihetetlen nagysága, élénk illusztrációja a kapitalisztikus világtrend gyarlóságának és erkölcsatlenségének.

Míg a jogos haszon folytonosan csökkenő irányzatú, a konjunkturális haszon a kapitalizmus fejlődése, a földjáradék és a monopolisztikus jövedelmek állandó nagyobbodása következtében mindig fontosabb és nagyobb tényezővé válik a jövedelem megoszlásánál.

Hallom azt az ellenvetést, hogy az árak drágulása nemcsak mesterséges utón keletkezik. Rossz termékek stb. folytán bekövetkező áruhiány, a megnagyobbodott kereslet magukban elegendő indokok, hogy az árak emelkedjenek és az árúktulajdonosai konjunkturális haszonhoz jussanak. Monopóliumok, földjáradék nélkül, a szabad verseny mesterséges meggátlása nélkül a munkatermékek, az árúktulajdonosai mindig egyenlők lesznek az árúktulajdonosai szükségéhez szükséges munkaerő mennyiségével és minőségével, azaz az árúktulajdonosai termelőköltségével. Rossz termékek, hirtelen beálló forgalmi zavarok ideig-óráig előidézhetnek ugyan némi áruhiányt, átmeneti árdragulást és konjunkturális hasznot, de a szabad verseny következtében a konjunktúra csak igen rövidéletű és lokális lehet. Semmi esetre sem alkalmasak az ilyen, a rendes termelési folyamatot erőszakos utón átmenetileg megzavaró momentumok az állandó spekulatív kereskedelem kialakulására, semmi esetre sem lehet az ily módon kialakuló konjunkturális haszon a vagyonmegoszlásnál tényező.

A legitimitás, a hagyomány, a nagybirtokosok évszázadok patinájával és dicsfényével körülövezett neve, természetesnek tünteti fel a társadalom széles rétegei előtt a nagybirtokosok állandóan növekvő értékét, a nagybirtokosok munkanélküli jövedelmét, a földjáradék állandó emelkedését.

A személytelen tőke jövedelmének bonyolult nemzetközi megoszlása a nagy tömeg előtt észrevehetetlen és ellenőrizhetetlen. Szembeötlő, feltűnő és ellenszenves ellenben és a társadalom jogérzetét sértő a spekulatív üzérkedésből, a konjunkturális haszonból eredő munkanélküli gyors meggazdagodás. A parvenü otromba gögje, izléstelensége, mohó élvhajhászása, mely a legtöbb esetben abszolút műveletlenséggel párosul, ellentétben a nagybirtokos régi úri osztályok előkelő és diszkrét modorával és fellépésével, csak növeli az újonnan meggazdagodott osztályok iránti különben is jogos ellenszenvet. E pszichológiai és társadalmi tünetek el tompítják és elhomályosítják azt a tényt, hogy a földjáradék, a tőke monopolisztikus jövedelme és a konjunkturális haszon eredete azonos.

A konjunkturális haszon genezise és lényege íme világos.

A konjunkturális haszon elleni küzdelem egyformán küzdelem a földjáradék és a tőke monopoliuma ellen, küzdelem az emberiség szegénysége, nyomora és kulturátlansága ellen.

A módszer kifejtése, mellyel a társadalom a latifundiumok és a fináncstőke monopolisztikus uralmát megtörheti s amelyek következtében megszűnik minden munkanélküli jövedelem, minden kizsákmányolás, minden konjunkturális haszon, nem tartozik e cikk szűk keretébe.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Neokatolicizmus.

Az *Élet* kiadásában megjelent munkák között kortörténeti szempontból érdekes dokumentum az *Élet és irodalom* című, amelyet Torna István szerkesztett s amely hatodfélszáz oldalon tájékoztat a magyar katolikusok vezetőinek kulturtörekvéseiről. A szerkesztő, úgy látszik, lehetőleg teljes képet óhajtott nyújtani az *Élet* köré sorakozók világfelfogásáról, gyakorlati céljairól és tehetségéről s ezért rövidebb adalékokat kért püspököktől, politikusoktól, újságíróktól, novellistáktól, történészekről és filológusoktól. Néhány tanár, kutató tudós (így Fraknoi is) és kritikus a maga rendes munkaköréből adott mutatványt és nem szőtte azt át teológiai, hitvédelmi szövegekkel, mert bizonyára úgy vélekedett, hogy az új-katolikus mozgalomnak is csak a munka, a tudás adhat igazi súlyt s hogy azoknál, akik transzcendentális szemforgatás között mindig fennszóval vallják hitüket, különb hívők azok, akik befelé élik a vallást, kifelé pedig alkotnak és cselekszenek. Nem ezekről a csendes munkatársakról akarunk azonban szólni, hanem a hangosabbakról, akik bírálják a haladó világot, az egyház céljait és hivatását írják körül, világnézetet körvonalaznak, moralizálnak s a politikai küzdelem vágyától égnek.

Az *Élet* ólombetűit új keresztesvitézeknek nevezi egy dolgozó-társ. Miért harcolnak ezek? A szerkesztő bevezetője szerint a magyar keresztény kultúráért. Céljuk: a tudományos materializmust, melynek szabadcsapatai harcba vonultak állítólag a magyar lélek ellen, visszaszorítani s irodalmi téren a naturalizmusnak gátat vetni. Torna István, aki különben élénken és meggyőződéssel ír, az 1904—914. évtizedet kárhóztatja az új áramlatok tér foglalása miatt. Ma azonban egészségesebb, igazabb és termékenyebb életeszményt keresnek. A filozófia és az irodalom munkásai a hideg analízis helyett a lelkeség emberei akarnak lenni. Torna István a bajok orvoslására azt az utat ajánlja, melyre a francia gondolkodók közül Secrétan és de Vogüé lépett. Amaz — van már néhány évtizede — a szabad akarat s a személyes istenség elfogadását ajánlja, emez — szintén jó pár esztendővel ezelőtt — az orosz néphit miszticizmusát tartja ellenszernek a francia racionalizmus megörvösására.

Ezekre a fejtegetésekre *magyar szempontból* tárgyi és időrendi tekintetben van egy kis megjegyezni valónk. Igaz, hogy a megrótt évtizedben bizonyos körök mereven ragaszkodtak a pozitivizmus tételeihez. Lehet, hogy Spencer és Mach teológiai nézőpontból materialisták, noha bölcséleti szempontból nem azok. De

hát a materializmus, mint világnézet, nem jelenti az erkölcsi és érzéki sülyedséget. A minapában leáldozott pozitívizmus nem is fogható a XIX. század derekának szellemtagadó, anyagelvűségéhez, melyet Vogt, Moleschott s Büchner képviselnek. És Vogtot a 48-as német liberálisok is forgatták, Pulszky Ferenc 1860 körül Flórencben Moleschottal jóbarátságban él, Büchner magyarra fordításában pedig közreműködik egy későbbi miniszter. Torna István ebből láthatja, hogy a materializmus, ha világfelfogásnak nem is rokonzenves, de jó élesztő, és alapos visszahatás kiindulópontja lehet. A pozitívizmusnak néhány elszórt magyar visszhangját felesleges harsogó módon elnyomni, elültek azok a mi részvétlen tudományos életünkben maguktól. Ami értékeset pedig módszeres tekintetben megteremtett a pozitívizmus, ami lökést a társadalmi szemléletnek adott, azt semmiféle új *szellemiség* nem mellőzheti, ha vívmányaihoz kiegészítésként hozzá is tehet egyet-mást. Könnyű volna ereszni az *Élet és irodalom*-ban közölt társadalombölcseleti reflexiók eredetét kinyomozni. Afelől is megnyugtathatjuk a kötet szerkesztőjét, hogy a természettudományban fogant világnézet tényimáda és pszichologizmusa ellen minden teológiai ösztönzés nélkül a szabad bölcselet már évekkel ezelőtt visszahatást teremtett, amelynek a szervezetlen magyar gondolkodásban is nyoma mutatkozik. Egy Schelling, egy Hegel átfogóbb világszemléletéig mentek vissza, hogy a pozitívizmus szűkössége és elbizottsága ellen harc induljon. Az egyház igényeit ilyen reform nem elégítheti ki, mert — amint a kötet egyik adalékában olvasom — Hegel hibája, hogy panteista s a gondviselésben nem bízik eléggé,

A másik vád az utolsó évtized magyar irodalma ellen a naturalizmus. Kétségtelen, hogy itt a *Nyugat*-ra, kell gondolnunk. E folyóirat munkáját lehet dicsérni vagy bírálni, de irányzatát fejlődésének semelyik pontján sem lehet a szó kárhóztató értelmében naturalistának nevezni. Újságukkal ható, égető kényszerűségű társadalmi témák is megstilizálva tűnnek fel benne. Talán inkább a szépségkereső esztéticizmus mondható jellemző vonásának. De Torna István szerint ma a világ inkább sóvárog erkölcsi fenség, mint abszolút irodalmi szépség után. Veszedelmes antitézissel van itt dolgunk, mert irodalmi téren értékes irodalomra van szükség s ennek elbírálására nem a rideg moralizálás hivatott, viszont költői kísérletet nem tesz művészivé a beleprésselt erkölcsi fenség, ha ez a hittételekkel még oly összhangzó is.

Mindamellettt a tiszta idealizmus nemes programm s az, evangéliumi kereszténység szelíd és örök eszméi, melyekre az *Élet és irodalom*-ban annyiszor hivatkoznak, időtlen értékűek. A bevezetésnél azért is időztünk hosszabban, mert hiányzik belőle annak az elvi szükségességnek belátása, hogy ellentétes áramlatoknak is van jogosultságuk. Nem ildomos kicsinyelni őket, ha már stílt, nyelvet és szempontokat vesznek át tőlük. Ezek után két kérdést óhajtunk tisztázni. Hogyan részletezik az egyes nyilatkozók a vallásos és spirituális célkitűzéseket? Milyen a tényleges egysége a bevezetés alapján homogénnek látszó mozgalomnak?

Csernoch János és Vass József szerint a lélek bensőséges, szeretettel és magasabb erők iránti tisztelettel teljes kultúrája a vallás. Ez a fogalmazás vonzó, mert nem külsőségekre, hanem átélte valóságra támaszkodik. De az eleven hit önmagával jut ellentétbe, midőn átvételre kötelező dogma, hódító hatalomvágy s az élet sokféle jelenségére ütött feltűnő bélyeg formáját ölti. Így van ez Fischer-Colbrie püspöknél, aki csak annyit mond, hogy az egyház célja a hittérítés s ez annál fontosabb feladat, mert az emberiségnek csak hatoda katolikus. Ha a hit annyira belső és személyes ügy, mint Csernoch fejtegeti, minek a lázas fegyverkezés külső propagandára? A kempisi szemlélődéssel, „benső rejtett finomságok” ápolásával hogyan fér meg a társadalmi szervezkedésnek önmagáért való hangoztatása egyeseknél? A szeretetnek és megértésnek mi része van P. Bangha azon nyilatkozatában, hogy elveik csak a katolikus újságíróknak vannak, míg egyebütt megfizetik az elveket? Mély lelkiműveltség meggyökereztetésére nem külsőséges eszközt ajánl P. Buttykay azzal, hogy csak katolikus lapot szabad olvasni?

A következőket és átgondolt törekvéseknek előlegesen is kijáró megértő szándékkal olvastuk végig a nőkérdésről, a sajtóügyről, a nevelésről stb. szóló eszmetöredékeket. A képben és szóban közölt arcképeket egymáshoz mértük, hogy lelkítípust kapjunk, majd elemeztük e típusnak belső alkatát. A munkatársak átlaga kritikai hajlandósággal nézi az életet s hibáikat talál benne. De értékelő magatartásuk egyoldalú. Hogy az erkölcsiség, a tudás és a művészet az értékek egy-egy önálló világát jelentik, hogy jelentkezésük változatos formáit viszonylagosan is becsülni kell — ezt nem látják be. Holt holdak azok, fény és hőforrás csak egy van — a vallás, szorosabban az egyházi tan. Ez nem egyfajta érték a sok között, hanem az egyetlen és legmagasabb. Vele orvosolható minden fogyatkozás. A túlzó nőmozgalmat a vallás erkölcs viheti jó vágányra, a helyes irányú iskolázást a gyónatószerk irányítja (Szölgyény F.), a tervbe vett diákszállók csak egyházi vezetés mellett működhetnek gyümölcsözően, a tudomány, az irodalom, a művészet bajain hasonlóképp a vallás segít stb. Hogy minden művelt európai polgár bizonyos fokig öntudatlanul s így a leggyökeresebb formában a kereszténység nevelése, az nem elegendő. A hangoztatott, a bibliai idézetekben dúskáló, a magát öntudatosan megkülönböztető kereszténység szükséges. Félünk tőle, hogy a hívőség külső kritériumait halmozni fogják egyesek s a hit belső dimenziója ezzel nem nyer. A mozgalom emberismerő és emberformálásra törekvő vezetőire pedig csalódások várnak majd abban a tömegben, mely körük sereglik. A vezetőszellemek körében sincs teljesen összhang a világnézet általános kérdéseire nézve. Notter Antal az egyház főfeladatának a tudás terjesztését is vallja, míg Zichy püspök a tudományban a tekintélyek sírásóját látja. Balás püspök gondolkodáshoz nem szokott alsó osztályokról beszélni, míg mások demokratikus jellegű szervezkedés hívei. Mailáth József gróf és Geöcze Sarolta ostorozzák az életkedv hiányát, a kor pesszimiz-

musát — de a keresztény dualizmusnak nincs-e része efféle meg hasonlások előidézésében? Apponyi aggódó világnézete, mely a fejlődő élet mozgásától itt is félti és megkülönbözteti a „férgék” mozgását, nem az élet ellen való állásfoglalás-e? Nekünk rokonszenvesebb Goethe, aki a torzban, a rendellenesben is örök törvények nyomait ismeri fel s akinek a diadalmaskodó tökéleteshez való bizodalma erősebb a gyarlóságtól való gyarló félelemnél.

Végül megemlítjük, hogy a szóbanforgó munka, noha a legújabb magyar szépirodalmat elég súlyos vádakkal illeti, mégis hozza Babits Mihály és Kosztolányi Dezső arcképét. A tollnak ezek az avatottjai azonban egyetlen sorral sem gyarapították a könyvet, míg a püspökök — némelyik szinte panaszolja, mily nehezére esett — mind írtak bele. Pedig egy-egy adalék a két költőtől illusztrálhatta volna azt, miképp kapcsolódik eredeti és gyümölcsöző módon egymásba az *élet* és az *irodalom* — teológiai kerülőutak meddő taposása nélkül.

Karacs György.

A sajtó: nagyhatalom.

Valamikor a hetedik nagyhatalomnak nevezték. A nagyhatalmak rangsorozata azonban már régen megváltozott: a sajtó az első helyre került. Tekintélyét, amely a nagyhatalmak sorába emelte, annak köszönhetette, hogy a közvéleményt képviselte, hogy új eszméket ültetett a társadalmi törekvések trónusára, hogy egyetlen szavával milliónyi lelket tudott megmozgatni, milliónyi akaratot tudott cselekvésre korbácsolni. Viszont nagyhatalmi pozíciójának azt a nem remélt megváltozását, amely a társadalmi történések mélyére le nem hatoló fölületések szemében a világ első hatalmasságává emelte, azzal érte el, hogy mindazt az erőt, amit az olvasók százezrei és milliói öntöttek belé, mindazt az emberi értéket, amit a közvélemény látszólagos vagy tényleges szolgálatával összehalmozott, a kapitalizmus szolgálatába állította.

Az avatatlanok máig is csak a *hirdetések*-ben látják a sajtónak a kapitalizmushoz való egyetlen kapcsolatát. Kétségtelen, hogy ezt a kapcsolatot nem lehet figyelmen kívül hagyni. Hiszen az angol sajtónak a hirdetésekben évente befolyó jövedelmét évekkel ezelőtt 50 millió márkára becsülték! (Lásd Joseph Eberle erősen elfogult és tendenciózus, de nagy, bár nem mindig megbízható adatgyűjteménnyel rendelkező könyvét: *Grossmacht Presse*, Mergentheim, 1913, 2. Aufl. IX, 284 l. — Ebből a könyvből valók egyébként az alább következő adatok is.) A bécsi *Neue Freie Presse* egy-egy ünnepi száma 60 ezer korona hirdetés jövedelmet hajt. A *Berliner Lokalanzeiger* 1900 december havának első három hetében hirdetésekben nem kevesebb mint 335 ezer márkát vett be.

De a hirdetésekben kívül a *pauszák* egész sorozata, legkülönfélébb alakban, irányítja a sajtó szívverését. A Panama-botrány idejében a világsajtó mintegy 63—65 millió frankot keresett. Még a jó öreg *Revue des deux mondes* sem restelt 20 ezer frankot

zsebrevágni egy „tudományos” cikkéért. A legzsírosabb és leginkább szivesen látott pausálék mindenkor a bankoktól kerültek a sajtó zsebébe. A Credit foncier 1890 körül évi 1,200.000 frankot fordított pausáléokra. Monte Carlo bankjának reklámirodája ugyan-csak több évvel ezelőtt 2—3 millió frankot juttatott évente — csak pausálé gyanánt — az irányadó francia sajtónak. Új részvénykibocsátások alkalmával a részvények minél sikeresebb elhelyezését gyakorta szokás úgy biztosítani, hogy a sajtó irányadó „tényezői”-nek a nevére írnak — persze minden befizetés nélkül — részvényeket, amelyek aztán, ha az üzlet bevág, árfolyamkülönbözetben ezeket jövedelmeznek az azokra tényleg rá is szolgálé sajtó férfiaknak.

De a hirdetésen és pausálén kívül hányféle gyengéd, meghitt szál fűzi a sajtót a kapitalizmushoz! A *szabadjegyek* intézménye igazán ártatlan és gyermekes eszköz, mert hiszen a napisajtó mérlegét aligha borítaná fel az a néhány korona, amibe a bemutató-előadások, tárlatok stb. jegyének megváltása kerülne. De evés közben jön meg az étvágy, — a napisajtó szemét ma már nem lehet néhány rongyos szabadjeggyel betakarni, a független sajtót nem lehet ilyen könnyen befolyásolni. Eléggé érezhette a sajtónak ezt az erkölcsi fölényét és függetlenségét a berlini Intim Színház igazgatója, amikor az előkelő *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* kiadóhivatala azzal a megjegyzéssel juttatta vissza a bemutató-előadás előtt naivul beküldött két szabadjegyet: „*Ohne Inserate keine Besprechung*”.

Sokkal érdekesebbek azok a szabadjegyek és *kedvezmények*, amelyek ellenszolgáltatása fejében például a fürdőlevelek megíródnak. Ha az ember valamelyik nagy fürdőhely vendéglistáját végigböngészi, annyi szerkesztőt talál a névsorban, hogy egyszer és mindenkorra meginog a hite a *Statistikai Évkönyv* adatainak helyességében.

A könyvekből beküldött *tiszteletpéldányok* divatja ellen nem lehet kifogást emelni. Csakhogy a napisajtó már itt is régen túl van a hóbortos ifjúkoron, amikor a könyvismertetésekben még nem tudott hasznot szerezni. D'Avenel szerint Parisban egy új regénynek, ha meg akarja szerezni a sajtó kivételes jóindulatát és így a közönség kegyét, 80 ezer frank előzetes feláldozásával kell megkezdenie útját, — de akkor aztán biztos is az eredmény. Hogy ezenkívül a „ha te nem ütöd az én — regényemet (darabomat, szobromat, stb.)” elve itt érvényesül csak igazán, az természetes.

De a sajtóban jelentkező „tudomány”-t is jó óvatosan fogadni. A németországi Pommernbank krízise alkalmával kiderült, hogy egy újságíró 12 ezer márka évi fizetést kapott „a bankigazgatók megbízásából végzett tudományos munkákért”. Azokat az adatokat, amelyeket az alkoholelleses; mozgalom az alkoholtökének a sajtóhoz fűződő viszonyáról számtalan esetben összeállított, fölösleges itt felemlitenünk.

A tőke *külpolitikai* érdekeltségei természetszerűleg a sajtóval való viszonyra is hatással vannak. A német-francia háború idején

Franciaország 200 ezer frank évi fizetéssel díjazta bécsi sajtófőnökét. Amikor a francia hatás a Monarchiában fészkelődni kezdett, megtörtént az ellenintézkedés. Az addig teljesen vagyontalan dr. Waldstein szerkesztő egyszerre akkora vagyonhoz jutott, hogy megvásárolhatta a *Pester Journal*, *Neues Pester Journal*, *Ungarischer Lloyd*, *Pester Tagblatt* című lapokat, amelyek aztán igen hatásos akciót indítottak — a porosz-német érdekek védelmére. — A Lord Northcliffe sajtójának a világháború előidézésében való szerepét ma már mindenki ismeri.

A belpolitika, a napi hírek, az irodalmi és művészeti rovat is pénzt jelentenek ma már a sajtónak, — nincs rovata a mai napilapnak, amely a közönségnek valóban azt adná, amit vár tőle: elfogulatlan, igazságot kereső, megbízható hírszolgálatot, útmutatást és irányítást. És ha a nagyközönség keres támogatást valamilyen bajában, könnyen úgy járhat, mint nemrégiben az egyik biztosítótársaság tisztviselői, akiknek a mozgalmáról beküldött közleményt az egyik budapesti napilap sietett az illető társaságnál — hirdetésre becserélni... (*Biztosítási Tisztviselők Lapja*, 1917, 1—3. sz.)

De a lapkiadókhoz özönlő milliók mellett jut a sajtó egyszerű napszámosságainak is, a laptőke zsebébe özönlő nagy-nagy, kiapadhatatlan áradatból kis, kedves, mindig jóleső cseppecskék csurranak az újságíróknak is. Ha valamelyik bank, biztosítótársaság, iparvállalat vagy más tőkés vállalat bajba kerül, avagy népszerűsége vágyik, és ezért erőt vesz rajta a jótékonyosság, mindig elsősorban az újságírói érdekképviseletnek csurran-cseppen valami. Ha már nem juthat minden újságírónak egy-egy közgazdasági rovat, ha már nem mehet el minden tintakuli a sajtó nevében tőkés vállalatok közgyűlésére, legyen része a tőke jóindulatából az újságíró-egyesületeknek.

Ha halálát érzi a közélet valamelyik jelese, bizony sohasem habozik, hogy végrendeletében néhány száz koronát, esetleg ezret is oda ne lökjön az Újságírók Nyugdíjintézetének, avagy más ilyen egyesülésének, mert hiszen mégsem mindegy, hogy az ember milyen nekrológot kap... És hány vállalat gondoskodik imígyen magáról, ha agonizálni kezd, — bár ezek nekrológiai sohasem gyászról, temetésről, hanem ellenkezőleg: életerőről, virágzásról szólnak. És hány naiv újságolvasó veszi készpénznek az életerőről és virágzásról szóló híradást és bízza rá megtakarított koronáit az illető megbízható vállalatra.

Ezeket a régi tényeket, régi igazságokat pedig azért kell fellevenítenünk, mert a Budapesti Újságíró Egyesület választmányának január 29-én tartott ülésével kapcsolatban olyan kérdések kerültek szóba, amelyek a sajtó és a tőke viszonyára igen jellemzők. Kiderült ugyanis, hogy az Egyesület választmányára az Újságírók Fogyasztási Szövetkezete alapítása érdekében — amint az *Új Nemzedék* idei 5. számában írja — „75.000 korona erejéig a nagybankok áldozatkészségét vette igénybe”. Milyen címen? — kérdezték joggal egyesek. Hogy a 75 ezer korona ügye milyen

formában kiadott szóba és tárgyalódott az ülésen, nem tudjuk, az ülésről kiadott hivatalos közleményből azonban azt látjuk, hogy végeredményképen X. Y. indítványára „a választmány elismerését, köszönetét fejezi ki az Élelmezési Bizottság eddigi működéséért, felháborodással utasítja vissza azt a támadást, amely a Bizottság ellen indokolatlanul és igazságtalanul elhangzott”.

Tehát „indokolatlan és igazságtalan” volt a 75 ezer korona kérdésének felvetése. Vagyis, az újságírók vezetői szerint helyes és korrekt eljárás az, hogy ha az újságírók nyomorognak, egyesületük alázatosan alamizsnát kunyerál a nagybankoktól. A határozatot hozó újságíróknak nem jutott eszükbe a kérdésnek az az oldala, hogy vajjon miért hallgatják meg a nagybankok éppen az éhező újságírók kérő szavát? Azok a bankok, amelyek saját tisztviselőiknek kenyérre valót is alig adnak! Azok a bankok, amelyek az érdekkörükbe tartozó vállalatok fizikai és szellemi munkásainak kérését csak akkor hallják meg, ha a kérés mögött szervezett erő nyomása mutatkozik! És vajjon, ha a tanítók, akiknek megélhetési viszonyai valamivel rosszabbak az újságírókéénál, 75 ezer korona hozzájárulást kérnének a bankoktól valamilyen szervezetüknek, ugyan milyen fogadtatásban részesülnének?

S hogy minderre nem gondoltak, hogy ellenben „indokolatlan és igazságtalan” támadásról beszéltek, olyan komoly és aggasztó kortörténeti tünet, amely méltán kíváncsít a fentebb felsorolt adatok mellé. Valamikor az újságírók legalább a nyilvánosság elől akarták leplezni, hogy hivatásuknál fogva a kapitalizmus szócsöveivé váltak. Valamikor legalább mindig akadtak újságírók, akik egész existenciájuk feláldozásáig küzdöttek a tőke túlkapásai ellen. Ma az újságírók szervezete maga megy a nagybankokhoz, kalappal a kezében, és haragosan felszisszen, ha valaki furszállkodni mer.

Az újságírók nem munkáltatóiktól kérik helyzetük javítását, viszonyaik orvoslását, mint a dolgozók minden más rétege, hanem koldulni mennek 75 ezer koronákat és nem érzik, nem akarják érezni, hogy ezt a pénzt nem ingyen adták, hogy ezeket az ezreket meg kell szolgálni olyan eszközökkel, amelyek bizony gyakran „indokolatlanok és igazságtalanok” lehetnek. Az újságírók valamikor legalább szégyenkeztek és tagadni próbáltak, ha a Franz Mehringek a sajtó fejére ráolvasták, hogy „a kulturfejlődés emelője helyett a szellemi butítás, az erkölcsi romlás és a szociális elnyomatás eszközeivé süllyedtek”, — ma, ha valaki a fejét csóválja, az újságírók érdekképviselője nagyhatalmi állása polcáról „felháborodással visszautasít”.

Franz Mehring a tőkés sajtóval történt összeütközése alkalmával írta: „Ha a berlini, vagy az egész német sajtó mindenkor elméletben a pénzeszsák, mint pólus, gyakorlatban a koldustarisznya, mint ellenpólus, körül mozgott volna, a kapitalizmus már szőröstől-bőröstől elnyelte volna. De ez sohasem fog megtörténni.” (*Kapital u. Presse*. Berlin, 1891. 138. 1.) Sajnos, úgy látszik, Magyarországon ez az állapot nincs már túlságosan messze.

A sajtó erkölcsi devalvációjánál és az újságírók szégyenérzetében végbement szomorú változásnál a korra nézve csak az a jellemző, hogy az átlagos újságolvasó nem vesz tudomást a sajtó metamorfózisáról és reggelije mellett ma is éppen olyan irigylésreméltó hittel és lelkesedéssel fogyasztja kedvenc újságja hasábjait, mint annakelőtte. Igen, a sajtó valóban a világ első nagyhatalmassága ...

Bresztovszky Ede.

Birtokreform és választójog.

Papírpénzeső hull és egyik napról a másikra elárasztja az országot. Mindenki örül az áldásnak és latolgatja, mi jóra fordítsa a neki jutó részt. Csupán az udvari bolond, aki, mint általában a klasszikusok udvari bolondjai, helyesen tudja feltenni a kérdéseket, nyugtalanodik s csak akkor csillapodik meg, amidőn kérdésére Mefisztó megnyugtatja őt, hogy újonnan szerzett papírpénz ötezer koronáját földbirtokba is fektetheti.

Narr: Heute Abend wieg ich mich im Grundbesitz! (ab.)
Mephisto (Solus): Wer zweifelt noch an unsres Narren Witz!

A háborús üzleti konjunktúra szerencséséi is vannak olyan okosak, mint Goethe Faustjának udvari bolondja és sietnek háborús nyereségüket földbirtokba fektetni. Először: mert ez mégis a legbiztosabb befektetés, a föld megmarad. Másodsor: mert igaz ugyan, hogy a pénz nemesít, de a földbirtokba befektetve gyorsabban és biztosabban. A porosz kormány megtalálta a módját, hogy ezt a folyamatot meggyorsítsa. Beterjesztette a hitbizományokról szóló törvényjavaslatot, új hitbizományok alapítására, meglévők kibővítésére. Max Weber tanár erről a javaslatról írt kitűnő bírálatában a javaslat legfőbb céljának a plutokrácia megnevesítését hitbizományok szerzése útján ismeri fel. A hitbizományok új gazdáit előbb nemességet kapnak, azután nemzedékek során báró, gróf lesz belőlük s az iparbárok kétségkívül szívesen felhasználják ezt az alkalmat. Mint Weber mondja: „*Ein Instrument für die Befriedigung der allererbärmlichsten Art von Eitelkeit, die es gibt*”.

Poroszország gazdaságilag megművelt területének körülbelül 7%-a, 34,880.133 hektárból 2,449.225 hektár volt eddig hitbizományilag megkötvé. A német birodalmi gyűlés 1913 április 3-án többségi határozattal felszólította a kormányt olyan törvényjavaslat betervezésére, amely új hitbizományok létesítésének és régiak kiterjesztésének útját állja s a meglévők megszüntetését előmozdítja. A porosz tartományi gyűlés azonban a maga részére vitatja a hitbizományi kérdés szabályozásának hatáskörét. Ugyanazon alkotmányvita ez, mint amely az egyenesadók kivetésének hatás-

¹ *Die Nobilisierung der Kriegsgewinne. Frankfurter Zeitung, 1917 március 1.*

köre felől folyik. Még el sem dőlt az alkotmányjogi konfliktus s a porosz kormány a háború harmadik esztendejében, a *Burgfrieden* évadján, beterjeszti a hitbizományi javaslatot, mint első és egyetlen birtokpolitikái reformot. Hiszen éppen erre van most szükség. A hitbizományilag megköthető terület felső határát úgy állapítja meg a javaslat, hogy egy-egy tartományi kerületnek legfeljebb 10%-a alakítható át hitbizománnyá; ezzel kivannak eleget tenni a föld megkötését ellenzők táborának. De erdőbirtokoknál, közcélokna szolgáló birtokoknál, valamint mindannyiszor, amidőn valamely birtok 60 esztendeig ugyanazon kézen volt, ez a korlátozás is elesik. S emellett a törvényjavaslat szinte nyílt felhívást intéz a földbirtokosokhoz, hogy a még leköthető földterületekből siessenek hitbizományokat alapítani. A hitbizománnyá alakítandó földterület nagyságának alsó határa nincs megállapítva (az 1913-ban beterjesztett javaslat szerint 200 hektár), felső határa pedig az eredeti javaslat szerint 2500 hektár, a bizottság módosítása szerint 2000 hektár. A legnagyobb birtokok, amelyek esetleg nagyszabású üzemterv és szervezés alapján működnek, kiesnek az új hitbizományok köréből, a régiek természetesen megmaradnak. Új hitbizomány alapításához a föld harmincévi birtoklása szükséges. Emellett legalább is tízezer márka évi tiszta hozadék. A hitbizományok megalapítása és bővítése királyi jóváhagyástól van függővé téve, amely azonban teljesen alaki jellegű.

A parasztság s az ezt képviselő centrupárt megnyugtására a javaslat a hitbizományok mellett még egy újabb intézményt is indítványoz, az úgynevezett törzsbirtokok (*Stammgüter*) intézményét. Eszerint a parasztok is leköthetik földjeiket, egyszerű formák között és valamivel kevesebb megkötöttséggel, mint a hitbizománynál, de lényegileg azonos módon. S minthogy húszezer márkán aluli jövedelmű birtokok törzsbirtokokká, melyek nem idegeníthetők el s csak részben terhelhetők, szintén átalakíthatók s ezáltal 10%-os korlátozás nélkül, ez az intézmény lehetővé teszi a tulajdonképeni hitbizományoknak kerülő úton való megszaportítását a fentemlélt 10%-on túl is. A parasztság képviselői egyébként a parasztfogás ezen legújabb alkalmát nem nagy elragadtatással fogadták s felismerték, hogy csak a hitbizományok becsempészésének fedezése céljából használták fel hamis lobogónak a paraszttörzsbirtokot. A javaslat a parasztbirtok megkötését szó szerint azzal indokolja, hogy útját akarja vágni a nagytőke tolla-kodásának és a nagybirtok terjeszkedési törekvéseinek. Egyidejűleg biztatja azonban a nagytőkések földvásárlásra hitbizományok létesítése végett.

A hitbizományi javaslat beterjesztését mély elkeseredéssel fogadták Németország haladó köreiben,

Többtermelés, ez most a jelszó. A hitbizományok, nem kell ezt bőven bizonyítani, megcsúfolják ezt a törekvést. A hitbizományok rendszerint tőkeszegények, nélkülözik a személyi hitelt s a tulajdonos gazdálkodásának okszerűsége vagy személyes rátermettsége tekintetében semmi biztosítékot nem nyújtanak. A javaslat a privilégium nyújtásával kapcsolatban semmiféle kötelezettséget

nem ró a tulajdonosra, felügyeleti jogot nem biztosít az államnak arra, hogy a tulajdonos miként művelje földjét.

Több adó, ez most a jelszó. A javaslat szerint a hitbizományi bélyegilleték az eddiginek felére szállítatik le és alkalmasint ki fog vonatni az örökösödési adó alól is, ha majd ezt az egyenes örökösökre is ki fogják terjeszteni.

Belső gyarmatosítás, erről beszélnek. S új hitbizományok által, a nagybirtok szaporításával, amely tudvalevőleg kevesebb munkaalkalmat nyújt, kevesebb munkáskéz részére nyújt megélhetést, elveszik a földműves reménységét a honi föld megszerzésére, kiűzik a parasztot a honi földről. Valóban, most már értjük a junker hadicélt, a balti tartományok elfoglalásának szükségességét. Hiszen a hitbizományi területekről kivándorolt porosz parasztságot valahol csak el kell helyezni.

Népszaporodás, ezt a jelszót emlegetik a háborúban megcsökkent népesség regenerálására. Minden statisztika bizonyítja, hogy a kisbirtokon a születési arányszám magasabb, mert a parasztok az adott körülmények között lehető legtöbb ember ellátása érdekében dolgoznak. A porosz képviselőház hitbizományokat állít fel.

Többet dolgozni! Csak így ellensúlyozhatjuk a háború gazdasági pusztításait. A hitbizományi javaslat az intézmény szellemében gondoskodik mindazon ingyenélők eltartásáról — külön alapot (*Versorgungsmasse*) létesítvén számukra —, akik mint családtagok nem jutottak be a hitbizományba. Nemeslevelüket, összeköttetéseiket mint iparlovagok felhasználhatják majd. *Freie Bahn für die Tüchtigen* — mondja a kancellár s Poroszországban új boldogulást nyitnak a heréknek.

A német nép egybeforrása, ez a legfőbb háborús eredmény, halljuk. A hitbizományokon tudvalevőleg bevándorló lengyel és békében még orosz idénymunkások dolgoznak, ez felel meg legjobban a külterjes nagybirtok munkásigényeinek.

Burgfriedent hangoztatnak, de csak addig, amíg a nagybirtokosok érdekeinek védelmére kerül a sor.

Az összefüggés választójog és birtokpolitika között ebből a példából kitűnően is egészen nyilvánvaló. Az általános választójog német birodalmi országgyűlése el akarja törölni a hitbizományokat, a porosz képviselőház elavult és a népet kizáró képviseleti rendszerével újabb fényhez és kiterjedéshez akarja juttatni.

Most olvassuk a birodalmi kancellárnak beszédét, amelyben nagy lendülettel jelenti be a régi rendszer estéjét, a porosz képviselőház választójogának okvetlenül bekövetkező reformját. Akik a hitbizományi javaslatot akarják most keresztülhajszozni, alkalmasint megéreztek az idők fordulását s ameddig még hatalmukban tart, menteni és szaporítani akarják kiváltságaikat, számítva az intézmények hosszú életére s a reformok lassúságára. Ez talán az utolsó alkalom a porosz képviselőházban a nagybirtok földreformjának, a nagytőke, a plutokrácia földreformjának a néppel szemben való megteremtésére.

Minden ország birtokpolitikája része az ország írott vagy nem

írott alkotmányának, hiszen a föld a lakosság megélhetésének legfőbb forrása. S amint az alkotmány, úgy az ennek részét képező birtokpolitika is hatalmi viszonyok eredője. Népies birtokpolitika, amely az ország egész termelésének s a nép minden rétegének egyaránt kedvez, lehetetlen mindaddig, ameddig a nép a hatalmat nem hódította meg magának. A porosz javaslat Angliára hivatkozik, mint a kötött birtokok hazájára. Ott azonban nem új hitbizományok alapításán, hanem a régiek eltörlésén gondolkoznak. Angliában meglesz a földreform, mert az állami hatalom demokratikusan van megszervezve. Ehhez azonban hosszú út vezetett és például a lordok háza hatáskörének megszorítása mint a demokratikus erők érvényesülésének eredménye a birtokreform lehetőségének épp olyan útjelzője, mint számos más előfeltétel, amelyeknek kivívása előtt gyökeres földreformról nem lehet szó. Csodálatos, hogy ezt sokan nem tudják megérteni. S elég fantaszták, hogy demokrácia és választójogi reform nélkül lehetségesnek tartanak olyan reformokat, amelyek a nagybirtokosság helyzetét megváltoztatják, kiváltóságait csökkentik.

Halasi Béla.

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

Etika és szociológia. (Georg Cohn: *Ethik und Soziologie*. Leipzig: Barth 1916. 318 I.)

Aki az etika eddigi fejlődéséről, mai állapotáról képet akar nyerni, az nagy haszonnal forgathatja G. Cohnnak a kopenhágai akadémiától megkoszorúzott alapos, kimerítő forrástanulmányokon épülő könyvét. A mű három részre tagozódik. Az első az úgynevezett normatív (deduktív) etika legfontosabb képviselőit ismereti és a normatív etika általános kritikáját nyújtja. Ugyanezt adja a második rész a leíró (szociológiai) etikára nézve, míg a harmadik a szerző saját állásfoglalását hozza. Ez a beosztás tárgyi szempontból bizonyára helyes, de ha magát a szerzőt akarjuk megérteni, ha ki akarjuk tapogatni azt a lelki középpontot, melyből a szerző érvei kezdettől fogva kisugároznak, akkor az ő lelki habitusával kell mindenekelőtt megismerkednünk. S ez magában véve is nagyon jellemző sem etika mai állapotára. Nem mintha azt hinnők, hogy az etika valamikor is elérhetné a tárgyilagosság ama fokát, mint a természettudományok. Végeredményben ez nem is volna sem szép, sem jó. Kell, hogy abban, ami oly szoros kapcsolatban áll a lélekkel, mint az etika, mindig megmaradjon az egyéniség érvényesülésének bizonyos szabadsága, mint ahogy a művészetet sem lehet gúzsba kötni. Ám lehet és kell elérnünk az etika tárgyilagosságának oly fokát, melyen az egyéniség egy közös, tárgyilagossal alaptól hajt ki, ennek individuális színezésében nyilvánul. Ezzel szemben C. könyvében abszolút ellentétek között tátonganak áthidalhatatlan mélységek. Hogy röviden megmondjuk: C. radikális szubjektivist, aki Bergsonnal minden cselekvést, amely erkölcsi megítélés alá eshetik, a maga nemében egyetlennel, megismételhetlennel s éppen ezért szabályok alá nem vethetőnek tart. A morális döntés szerinte sohasem objektív, mindig csak szubjektív megoldása az etikai problémáknak. Nincs is értelme általános megoldást keresni, mert ez a konkrét esetben úgy sem használ. (300. 1.) Az egyes esetek oly individuálisak, különösen ma, hogy a tudomány fogalmaival nem követheti őket. (302. és köv. 1.) „Morális törvény”, „etikai norma” két összemérhetetlen részt tartalmaznak. (303. 1.) Ha e nézet gyökerét kutatjuk, akkor abban találjuk, hogy C. szerint (helyesebben neki) minden értéknek, minden érdeknek nemcsak forrása az egyén, hanem tulajdonképeni körét is az egyéni, konkrét, sohasem ismétlődő helyzetek alkotják. (250. és köv. 1.) Az értékelés az egyéni eszméletből ered és mindig (!) egyéni szituációkhoz tapad. Tehát a normatív etika, mely értékeléseit általános

fogalmakban rakja le, képtelenség, az etika prehistórikus állapota, mely úgy dolgozik a „jó” és „rossz” fogalmaival, mint a régi fizika a „hideg”- és „meleg”-gel. A leíró (szociológus) etika pedig, éppen mert igazán tudomány, elvileg kirekeszt minden értékelést, vagyis legalább ezt kell tennie, ha következetes. Ugyanis a világot két összemérhetetlen szempontból lehet nézni: az egyik a külső, tárgyilagos, a másik a belső, szubjektív szempont. Amaz a tudományos igazság, emez az érték szempontja. Az egyéni szempontból a szubjektum az egész lét. (252. 1.) Ez az alapvető különbség aztán a tudományos etika és az érték viszonyának elemzésekor háromféle alakban bukkan fel: 1. a leírás és értékelés, 2. az elvontság és közvetlen adottság, társadalom és egyén, 3. az okság és szabadság viszonyában (245. és köv. 1.). Az első probléma csak speciális esete a másodiknak, mely magát a szempontok alapvető különbségét fejezi ki. Fel szokták ugyan hozni, hogy a leíró etika is értékkel. Így Menger is beszél az erkölcs javulásáról. De ennek még nem kell szükségképp erkölcsi értékelésnek lennie. Más tudományok is maguktól jutnak karakterisztikus és ideális formák felállításához. Hogy ezek etikai jelleműek, azt még be kellene bizonyítani. (247. 1.) A második probléma C. szerint megoldhatatlan, hiszen éppen az alapvető diszfunkciót fejezi ki, így éppoly kevésbé állítható, hogy a társadalom az egyének produktuma, mint fordítva, mert itt két összehasonlíthatatlan szempontról van szó. A harmadik probléma felfogása Cohnnál igen eredeti. A kauzális magyarázat szerinte véges-végig kivihető: kívülről nézve, a cselekvés szigorúan okozatos. De a belső szempont nem ismer kauzalitást: innen nézve az akarás egészen szabad és nem a hatóokok, hanem a végokok, a cél kategóriájába illik. (269. és köv. 1.) (Persze, hogy ez is bizonyos megkötöttség, tehát nem abszolút szabadság, az Cohnnál félmányéban marad.) Azonban itt a szabadságról szóló régi tanítást ki kell javítani: mindeddig csodálatosképen az akaratot csak hátrafelé tekintették szabadnak, azaz neki magának nem volt oka, *primus movensként* jelentkezett, de ő maga ok volt, hatásokban nyilvánult meg, változásokat hozott létre a tárgyi világban. C. éles dualizmusa itt nem állhat meg: az akarás egy pillanattal előbb még nincs meghatározva, egy pillanattal utóbb már eljátszotta szerepét, nincs hatása. (308. 1.)

Ezen a ponton, ahol minden normális tudat meghökken, álljunk meg kissé mi is. C. súlyos ellentmondásokkal terhelt gondolatmenete itt akkorát döccen, hogy reflexióra késztet. Hát igazán ennyire csalódnánk? Igazán ilyen súlyos a praktikus cselekvés és az elmélet ellentéte? Pedig valamiben Cohnnak igazán igaza van: logikai szempontból a világ csakugyan ilyen abszolút hasadékokat mutat: értéknek és létnek valóban nincs e szempontból közössége. Ám itt éppen csak addig lehet megállanunk, amíg kontemplálunk, amíg az izmaink ernyedtek s szemünk a végtelenben révedez. Az élet, a cselekvés megtöri ezt a varázst. Aki cselekszik (akár a kezével, akár az eszével), az a cselekvés megindulása pillanatában egy metafizikai korlátot tört át: a cselekvésben értéket nyer a legelvon-

tabb tárgy is. Pusztán ésszel nem tudom felfogni (logikailag dedukálni), hogy mi közössége lehet létnek és értéknek, de amint visszatérek önmagamhoz, amint érzek, akarok, cselekszem, egyszerre a túláradó szeretet forró hullámával önthetem el a legelvontabb matematikai igazságot is. Az ész oldaláról nem juthatok az érték birodalmába, de a fordított út szabad, s most tegyük hozzá, a normális lelki fejlődésben elkerülhetetlen is. Az olyan egyének, akiknél az értéknek az ész felé vezető útja el van torlaszolva, mint Cohnnál is, valami biografikus, esetleg fiziológikus okból nem mentek át a normális, mert a fajfenntartás szempontjából szükségszerű folyamaton, vagy esetleg valamely szubjektív okból regresszáltak. Ezek azok az emberek, akik azt hangoztatják, hogy jobb nem gondolkodni, hogy „a tudomány mást felel, mint amit az ember kérdez”. (279. 1.) Távol áll tőlem, hogy itt ne lássak problémát: hogy a tudomány útja emberi lemondások útja, azt Cohnnal együtt elismerem. De hozzáteszem, hogy az ember szellemi felemelkedésének útja is. És még valamit: egészen más egy probléma előtt gyáván megállani vagy durcásan, sértődötten visszavonulni, s egészen más duzzadt izmokkal, ifjú szívvel belevetni magunkat a hullámokba.

Innen egy további fontos körülmény adódik: az etika a cselekvéssel egyidőben születik meg. Tisztán kontemplatív etika nincs és nem lehet. Pedig C. etikai felfogása ilyen akarna lenni. Ámde etikát arra alapítani, hogy lét és értéknek semmi közössége, annyi, mint geometriát írni s térről, síkról, egyenesről mit sem tudni. Az etika ott kezdődik, amikor a lét értékessé válik, tehát a cselekvésben. Hiszen alapproblémája éppen az, hogy keresi azt az objektív tartalmat, melyhez az értékelés hozzátapadhat vagy amelyhez tapadnia kell, ha bizonyos közvetlenül értékes célokat el akarunk érni.

Cohnnak semmi érzéke sincs az etikai ítéletekben megnyilvánuló objektív mozzanat alapvető fontossága iránt. Így egy helyen (263. 1.) azt fejtegeti, hogy egy jogi fogalom (például *vis major*) csak tájékoztató, de nem bír nagyobb autoritással, mint maga a tett közvetlen helyeslése vagy helytelenítése. Nem azért mentik fel a vádlatot, mert cselekvése a *vis major* kategóriája alá esik, hanem azért, mert érzésünk az, hogy az adott helyzetben ártatlan. Pedig mily gyakran jön a jog az érzelmekkel konfliktusba! C. teljesen szívnak azon új, tárgyilagos mozzanat iránt, mely a fogalommal a jogi és etikai megítélésbe belekerül. Ezzel éppen az etikai östünetény siklott ki kezeiből: Gr. Simmel is megjózőően fejt ki (*Einleitung in die Moralwissenschaft*. Bd. I, S. 148) az objektív mozzanat ezen alapvető szerepét az etikában.

Ezzel kielégítőleg jellemeztük C. lelkistruktúráját s vele művét is. Csak kevés hozzátenni valónk lesz. Mindenekelőtt érthető, hogy ilyen felfogás mellett nagy nehézséget okoz neki az a tanítás, hogy a tudomány emberi érdekből fakad s emberi szükségletek kielégítésére szolgál. Igen helyesen mondja, hogyha itt megállunk, akkor nem érthetjük meg, hogy a tudomány és érdek között konfliktusok is vannak. Segítségül kell vennünk a Lévy-Bruhl-tól és

Höfdingtől hangsúlyozott *Motivverschiebung*, az érdekek eltolódásának tényét. Az érdek teremti a tudományt, de a fejlődés során a közvetlen érdek háttérbe szorul és közvetett érdekeknek ad helyet. De a közvetlen érdek soha el nem tüntethető: alkalmas pillanatban kitör és birtokba veszi az egészet. Itt is olyan maximumproblémával van dolgunk, mint a nemzetgazdaságban a termelés (*Produktionsweg*) és termék tekintetében: beáll egy pont, amikor a termelés további folytatása túlmessze vezetne a konkrét érdektől, amikor a terméket már élvezni akarjuk. (272. és köv. 1.) Mindez természetesen nagyon helyes. De joggal kérdezzük: a *Motivverschiebung* nem éppen azt az ellentétet hidalja át az érző lélek oldaláról, melyet C. áthidalhatatlannak tart? Nem csoda, hogy C. egyszer (284. L) küzködése közben azt a kijelentést szalasztja ki a tollából, hogy az érdek és a tárgy ellentéte „inkább logikai, mint pszichológiai”. Ez az „inkább” visszaélés. Helyébe ez a szó teendő: csak.

Továbbá érthető lesz, hogy Cohnnál etika és esztétika túlközel jutnak egymáshoz, úgy hogy végre álmélkodva kérdezzük, van-e hát még különbség a kettő között? És elővesszük Mereschkowski mesteri elemzését, melyet Flaubertől adott (*Ewige Gefährten*. München, 1915. 201—216. 1.) és újra meggyőződünk róla, hogy C. itt az etika és esztétika ellentétének olyan töviseit vagdosta le, melyeken már sok nagy emberszív vérzett el. „*Das Böse und das Laster ziehen die Phantasie des Dichters an, wenn sie in reizvolle Formen gekleidet sind... die Tugend erscheint ihm farblos und nichtig, wenn sie nicht genügend Stoff zu einer poetischen Apotheose liefert.*” (I. m. 203. 1.) Flaubert levelei gazdag anyagot szolgáltatnak a művészi és morális személyiség antagonizmusának problémájához. S hogy ezt a problémát nem látja, az C. egyik legnagyobb hibája (L. különösen 310. és köv. 1.).

Egyébként, ami a normatív (és a leíró) etika ellen felhozott érveket illeti, ezekben ügyes összeállítását nyújtja az eddig ismert (például G. Simmelnél is megtalálható) kétségeknek és ellenvetéseknek. Miként kiemeltük, C. műve alapos összefoglaló és áttekinthető munka s ebből a szempontból az etikai irodalom nyereségének tekinthető. *Szántó Hugó.*

Schmitt Jenő halálához. (*Schmitt Jenő: Művészet, etikai élet, szerelem. Migray József előszavával és bevezetésével. Budapest: Táltos 1917. 98 l. Ára 3 K 80 f.*)

A múlt év őszén a Berlin melletti Schmargendorfban elhunyt nemeslelkű idealista Schmittnek a címben foglalt három emelkedett irányú előadásán kívül e kis kötetet különösen az teszi érdekesebben értékessé, hogy az, igen világos összefoglalásban, Schmitt filozófiai gondolkozásának teljes vázlatát tartalmazza. E vázlat megszerkesztésére pedig — ha Schmitt bölcsészeti szempontjainak feltétlen elfogadását tekinthetjük a legjobb kvalifikációnak — Magyarországon bizonyára senki sem volt Migraynál alkalmasabb.

Miután a filozófiának hadat üzenő Schmitt az ő antifilozóf mivolta dacára is igen jól megalapozott bölceleti rendszert épített fel, az építőmester távozta után, miként Migraynak, úgy másnak is, első gondolata számot adni arról, hogy is mutat az általa kitervezett s önfeláldozó odaadással felépített gondolatépület. A nagy távolságból, amint Migray is szemléltetni kívánja Schmitt kivételes alakját, két vonás domborodik ki egyéniségén a lelke megragadó varázssal. Egyik az akaratnak, másik a szellemnek az a rendíthetetlen ereje és bátorsága, mely sem a hatalomnak, sem az értelemnek leggazdagabban felfegyverzett harcosaival szemben sem riadt vissza soha egy pillanatra sem attól a fenséges elhatározástól, hogy egész életét, elméjének minden erejét az ember-szeretet, az igazság, a lelki, gazdasági és politikai szabadság eszményei szolgálatának szentelje. Schmitt egész egyéniségének ez a minden korban ritka nemessége megóvhat bárkit attól, hogy szelleme termékeivel szemben kíméletlen legyen, ha álláspontja az övétől nagyban különbözne is.

Mi csakugyan megvalljuk, hogy a Schmitt szempontjait nem bírjuk magunkévá tenni s azokban, tiszteletet parancsoló éles-elméjűségük dacára is, nem látjuk a világszemlélet és erkölcsi felfogás ama korszakalkotó, az egész régi bölcselkedési mód megdöntésével a tudatos gondolkozás számára új alapokat adó elemeket, amiket azokban Migray lát. Az egész Schmitt-féle rendszernek sarktétele ugyanis ez a minden előadásában, minden könyvében száz meg száz változatban refrénszerűleg ismétlődő tétel: „Az ember, mint gondolkodó lény, a minden véges nagyságon túlszárnyaló valóságot fog fel, midőn az ész és gondolat törvényeiről, például a mértan törvényeiről vagy az ok és okozat törvényéről tud.” (*A szellemi vallás katekizmusa*. 6. 1.) E tétel minden következményének logikus levonásával, a gnoszticizmus neve alatt, a bölcsészet történetében már sokszor felmerült s szinte megszámlálhatatlan kidolgozási formát elért szubjektívizmus jelent meg új, művészi alakban. Azok az egyéni vonások, amelyek a Schmitt bölcséletét a Fichte és más szubjektív idealisták rendszereitől megkülönböztetik, nem alkalmasak (amint Migray hiszi), hogy az eddigi rendszereket megdöntsék s helyettük egyedül érvényes újat adjanak: ez a képzelődés a túlhajtott szubjektívizmus kikerülhetetlen következménye. Schmittet az ő észjárásának sajátosságai arra képesítették, hogy az egyénben érvényesülni törekvő jónak a társadalomban jogilag és intézményesen kikristályosított rosszal szemben a maga jósága, eszményiessége méltóságos megóvására megfelelő belátást és kitartást szerezzen. Az egyéni akarat e megszentelésénél bizonyára áldásosabb lett volna az állami vagy társadalmi közakarat szentté avatása, ez azonban talán oly feladat, amely nemcsak Schmitt kiváló képességeit, hanem a gondolható legnagyobb emberi képességeket is meghaladja. Amit Schmitt alkotott, az így is örökmlékűvé teszi nevét a gondolkodók történetében s a magyar kultúrának becsületére válik.

György János.

Egyháztörténeti tanulmányok. (*Adolf Harnack: Aus der Friedens- und Kriegsarbeit. Giessen: Töpelmann, 1916. VII, 373 l. Ara 8 M.*)

A híres berlini professzor előttünk fekvő könyve a *Reden und Aufsätze* 3. kötete. Az egész Harnack képviselve van ebben a műben; az ókeresztény irodalom tudós kutatója, a protestáns kultúra bátor védelmezője, a Királyi Könyvtár igazgatója, a német hazafi és a dorpati egyetem egykori hallgatója. Legérdekesebbek a kereszténység történelmére vonatkozó kutatásai s ezek a legértékesebbek is; háborús vonatkozású írásainak ismertetését mellőzzük, mert jórészt alkalmi jellegűek és mint ilyenek részben már magyar nyelven is ismertetésre kerültek.

Az *Aus der Geschichte des Christentums und der Kirchen* című rovatban *történeti* szempontból érdekesek a „Hit, remény és szeretet” formula eredetéről, a legrégebb templom- és egyházi könyvtárfeliratról szóló tanulmányai. Az elsőben Reizenstein-nal polemizál, aki azt állította, hogy a keresztény vallás egyik legrövidebb és legünnepélyesebb kifejezése, a *hit, remény és szeretet* formula nem tisztán keresztény talajon fakadt, hanem a hellenisztikus misztika egyik átalakítása. Ezt cáfolja H. Miután a belekevert Porphyrius-levelet bőségesen megmagyarázta, kimutatja, hogy az emiitt trinitárius formula a hit és remény és hit és szeretet formuláinak összeolvadásából keletkezett.

A másik két értekezésben H. a feliratokat ismerteti, minden szót külön megmagyaráz s bámulatos tudását, mely az ókereszténység minden részletére kiterjed, érezteti és csillogtatja. Különösen fontosnak tartjuk azon megjegyzését, melyet a legrégebb egyházi könyvtárfelirattal kapcsolatban ad a IV. századról. A IV. század egyháza minden erejével azon dolgozott, hogy a bibliát minél nagyobb tömegeknek tegye hozzáférhetővé. A templomok mellett bibliolvasószobákat állítottak fel. Az első püspök, akiről ezt biztosan tudjuk: Nolai Paulin. Az ő olvasótermének felírása a legrégebb könyvtárfelirat. („*Si quem sanda tenet meditando in lege voluntas, Hic poterit residens sacris intendere libris*”)

A görög és keresztény jámborság a III. század végén című értekezése érdekes adatokat szolgáltat az egyház alkalmazkodó képességéről. Az egyház élettevékenységének egész vonalán, tanításában, fegyelmében, kultuszában, a társadalomhoz és a polgári foglalkozásokhoz való állásfoglalásában (az egyik püspök a bíborgyár igazgatója volt) hozzásimult a világhoz és azért szinkretisztikus vallás lett, mely alkalmazkodott a pogányok értelmiségéhez és kívánalmaihoz. Porphyrius Origenesről azt mondta, hogy „a dolgokról és az istenségről való nézeteiben úgy gondolkozott, mint egy görög”, amivel jelezte, hogy a keresztény és görög metafizika és vallásbölcselet közt nem volt alapvető különbség. Ennek a Porphyriusnak feleségéhez, Marcellához, írt levelét boncolgatja H. a görög erkölcsiség jellemzésére. Arra a konklúzióra jut, hogy

Porphyrius jámborsága hasonlít a korabeli keresztényekéhez, sőt mélyebb elemeiben azokéval teljesen megegyező. Ezen jámborságnak nem kell sem mítosz, sem szentségek. De úgy Alexandriai Kelemen, mint Origenes szerint a keresztény gnosztikusnak sincs a legfőbb fokozaton szüksége sem az Üdvözítőre, sem a szentségekre. Ott is, itt is minden a lélek, a benső érzelem és a megismerés szférájában nyugszik. A test és lélek, az érzéki természet és Isten közötti fundamentális különbség az alapja ezen jámborságnak, azért szükségképen a szerzetességre vezet. Úgy Origenesnek, mint Porphyriusnak a kontempláló szerzetes az ideálja. Az újplatonizmus mégis megbukott s a kereszténység diadalmaszkodott. Ennek oka az volt, hogy vallásfilozófiája nem tudott szakítani a politeizmussal, míg a kereszténység a mély monoteisztikus jámborságot a tömegekre is át tudta vinni és a templomi és áldozati szolgálatot megszüntette.

Augustinus fejlődésének és megtérésének pompás pszichológiai magyarázatát és néhány valláspszichológiai probléma megoldását kapjuk az *Augustinus konfesszióiban levő kiemelkedő pontok* című fejtegetésében. *A keleti egyháznak a nyugattól különböző szelleméről* szóló értekezése finom analitikus szétválasztása olyan jelenségeknek, amelyek látszólag teljesen megegyeznek. A keleti egyház nem folytatása a palesztinai tanítványülekezetnek, hanem a III. századbeli Kelet stagnáló filozófiai, vallási és esztétikai kultúrája. Szelleme nem a faj szelleme, hanem keleti szellem. Ez a szellem űzi ki a törököt Európából.

Az *aszkézis* vizsgálatának megvan a maga vallási, de kulturális jelentősége is. A III. századtól a XVI.-ig befolyásolta a világot, a nyilvános és magánéletet, sőt a kálvinisztikus protestantizmusban sajátos késői virágzást ért el. A III. században már teljesen ki volt fejlődve s a szerzetesség csak természetesen gyümölcse. Az aszkézis fogalma alatt négy főáramlatot kell megkülönböztetnünk: a szentségi aszkézist, az áldozati aszkézist, rátermettségi és megváltási aszkézist. Az első a vallásos élet és gondolkozási primitív formáihoz is hozzátartozik: az égi hatalmak bizonyos helyeket, dolgokat, formulákat fenntartottak maguknak s azokat az embereknek respektálniuk kell. Innen származik bizonyos rituális dresszura, mely azt célozza, hogy az istenség barátságos maradjon, illetőleg, hogy haragkitörései elmaradjanak. *Szentség* tehát itt objektíve az Isten számára elkülönített, szubjektíve a tartózkodásban és pozitív cselekvésben kimért viselkedést jelenti. Ilyen szent dolgok vannak az ószövetségben, az újban pedig dogmatikai megalapozást is nyertek. A szent dolgok *szent viselkedést* is írnak elő, aminek aszkétikus jellege van és a nemi érintkezésre, ruházatkodásra, táplálkozásra stb. vonatkoznak. Az áldozati aszkézis tágabb értelemben csak része a szentségi aszkézisnek, mert az áldozat megkíván meghatározott, az életirányításba is belenyúló rituálét. Különös elem az, hogy csekélyebbet áldoz az ember, hogy nagyobbat nyerjen. Először külső javak szerepelnek: alamiználkodás az Özvegy utolsó báránkjáig, azután önférfiatlanítás, a

szüzesség feláldozása, vallási prostitúció stb., melyekkel a katolikus egyházak rendre szakítottak, ha egyes elemek bizonyos árnyalatokban még kísértenek is. Helyette a szenvedésnek és benső meghalásnak az Isten iránti önfeláldozás értelmében való aszkézisává válik.

A rátermettségi aszkézist úgy kell értenünk, hogy a III. századtól kezdve úgy a keresztény egyházakban, mint az újplatonizmusban egy világfeletti ideál támad fel, melyet fokozatos és szigorú fegyelmezővel lehet csak elérni. Bár majdnem mindenütt a megismerés az eszköze az ideál megközelíthetőségének, de ezen megismerésben csak akkor lehet részesülni, ha a megismerő minden törekvése maradék nélkül felmegy benne olyannyira, hogy az ember teljes egészében nem más többé, mint a Mindenegey-hez való szeretetakarát. Az aszkézis kiterjed a családtól, hivatástól, társadalomtól, természettől, ösztönös élettől való emancipálódásra. A tulajdonképeni vallásos aszkézis: a megváltási aszkézis. Valami megváltási misztérium képezi az alapját s azt kell átélni, hogy általa az istenséggel egyesülhessenek. A misztériummal az erkölcsös embernek együtt kell működnie. Nem maga váltja meg magát, hanem diszponálja magát a megváltásra, mert különben az nem lenne hatékony. A tökéletes aszkézisnek csak a szerzeteseiét felel meg. Ha ellenkező áramlatok nem jöttek volna, akkor a keresztény emberiség önmagát ítélte volna halálra; de ezen erők megjelentek, mert a tudattalan és tudatos életöszton erősebb és találékonyabb mindennél, sőt mondhatjuk, hogy az aszkézis és életet veszélyeztető hatásai csak azért maradhattak meg és azért válhattak hatalommá, mert azon jelentős erők felléptek és az aszkézis következményeit részben szelídítették, részben levágták. Itt megjegyezhetjük, hogy H. téved, midőn az aszkézist nem az önfenntartási ösztön nyilvánulásaként fogja fel. Több és neme-sebb élet: ez az aszkézis célja; csak az életfelfogás változott meg, de az életöszton uralkodott itt is. A biológiai jelenségek persze módosultak s az élet intellektuális és transzcendentális felfogása lépett előtérbe. (V. ö. Czako Ambró, *A vallás lélektana*. 1915. 216—219. 1.)

1913-ban Rigában továbbképző kurzus volt jórészt német professzorok bevonásával. Ezt nyitotta meg Harnack *A tudományos megismerésről* tartott beszédével. *A tudomány a valóság megismerése célszerű cselekvés céljából*. Ennek fokozatai vannak és pedig első a megállapítás, analízis és rendezés. Második a dolgok kauzális összefüggésének a megismerése. Sok nagy és kicsiny kutató ezzel a kettővel lezártak tekinti a megismerést s megalkotják a természetvizsgáló világnézetét (Ostwald). Ama fajrokonyságból, amely a mi absztraháló, kvantításokra redukáló és a kauzális séma szerint spekuláló értelmünk s az egy természeti erő közt fennáll, arra következtetnek, hogy minden valóság ezen természeti erőben foglaltatik. Ezen természeti erő (az energetikus-mechanikus) tényleg minden valóságban feltalálható és végtelen változatai mint funkciói jelenhetnek meg; de ezzel még

távolról sincs bebizonyítva, hogy ő az egyetlen. A legfontosabb ellenvetést röviden jelezzük: Még ha a tudomány fejlődésének elébevágunk is és felvesszük, hogy minden valóság *egy* erőre és minden elem *egy* elemre visszavezethető, azaz a *regresszus* értelmünknek tökéletesen sikerült és azon problémákat is, melyeket a tér és idő nyújtanak, tökéletesen sikerült megoldani és összhangzásba hozni az energia megmaradása elvével, úgy arról, hogy hogyan és miért lett az egység sokasággá és hogyan és miért lett a jelenségek tömkelegévé, azaz a kvalitások, specicsék és individuumok valóságos világává, még semmit sem tudunk. A világban nemcsak kvantitásokat találunk, hanem *életet* is és *embert*. Az életet és embert kikutatni a megismerés 3. és 4. fokozata. Az elsőnél is szükséges a megállapítás, analízis és rendezés, akárcsak az 1. fokon, de magasabb tevékenységben; azonfelül új kérdések lépnek fel, a megfelelő és alkalmas, az eszme, az irány és cél után. „Über Vermutungen kommen wir nicht hinaus, wenn wir der Architektonik, dem Passenden und Geeigneten, der Richtung und dem Zweck nachdenken und zu Ideen über das Lebendige gelangen. Aber es gibt, wie man mit Recht gesagt hat, auch eine *Vermutungsevidenz* wie es eine *Richtungsevidenz* gibt.” Az embert az *élő* megismeréséből kiemeli a tudatos szellem. Itt normák és értékek eszméit kell megalkotni. A magasabb szellemi életet mint történelmet s mint etikát fogjuk fel. Van ennél még magasabb is? Igen. Az a feladat van még hátra, hogy az egészet totalitásában kutassuk, tehát mechanizmust, életet, etikát, történelmet s hozzá magukat a szellemi kutatások eszközeit megértsük, amelyek a megismerésekhez vezettek. Ez a filozófia feladata. Harnack fejtegetéseit azzal zárja, hogy néhány gyönyörű sorban emeli ki a filozófia jelentőségét.

Még csak néhány szót Harnack-nak a protestáns kultúráról alkotott véleményéről. Két cikke is van: az egyikben egy folyóirat körkérdésére felel, a másikban egy német professzorral polemizál. Nem kimerítő egyik sem, de érdekes gondolatok bőven vannak mindkettőben. Harnack a *protestáns kultúra* kifejezést elégségesnek találja a legfőbb világ- és életcélok jelölésére, ha a *kultúra* szóba tényleg felvesznek mindent, amit a magasabb szellemi élet felölel s ha ott mindent a megfelelő helyre állítanak. A kultúrát protestánsnak azért lehet minősíteni, mert a protestantizmus adta meg a fejlődéseknek a kellő szabadságot és vezette ki őket az egyház gyámkodása alól. Fejtegetések hiányzanak, inkább dogmatikus kijelentésekkel találkozunk, de nézetei bátran, elfogadhatók. Amit a tudomány határaitól és irányvonalairól mond, az örökérvényű igazság marad.

Czakó Ambró.

Zenetörténet és szociológia. (Molnár Antal: *A zenetörténet szelleme. Előadás. Budapest: Franklin-Társulat, 1914. 123 l. Ára 60 fill*)

Anélkül, hogy e munkát érdemleges bírálat tárgyává tennők, föl kell hívnunk rá e folyóirat olvasóinak figyelmét. Címe könnyen félrevezethetné azt, aki a munkát magát nem olvassa. Úgy hangzik, mintha merőben ideologikus zenetörténetet Ígérne. A címbeli „szellem” azonban itt nem a zene történelme felett lebegő és uralkodó szellemet jelenti, hanem a zenetörténelem alapeszméjét. Ez az alapeszme pedig, melyet M. az újkori zene karának nagy irányvonala kat meghúzó, vázlatos történelmével próbál bizonyítani — éppen az, hogy a zeneművészet történelmi fejlődésében igen nagy szerepük van a társadalmi viszonyoknak, a tudományos zenetörténetet tehát társadalomtörténeti alapon kell felépíteni.

M. az újkori zene történelmét áttekintve, azt igyekszik kimutatni, hogy a forma és a stílus nagy változásai szoros kapcsolatban vannak egyfelől a művész társadalmi helyzetének és szerepének, másfelől a közönséget alkotó egyéneknek, illetve tömegeknek változásával, átalakulásával vagy különbözőségével.

Igen érdekes esztétikai következtetéseket von le abból a körülményből, hogy a polgári társadalom kialakulása előtt, a hűbéri világban s a fejedelmi abszolútizmus korában a zeneművészek más osztályból kerülnek ki, mint közönségük s a viszony közöttük az, hogy a hallgatók nagyurak, a zeneszerzők munkás hódolók s így a zenemű nem az alkotó, hanem elsősorban a pártfogó, a mecénás, a fogyasztó ízlése számára készült. Beethovent a feltörekvő és még forradalmi polgárság reprezentáló művészeként jellemzi. Beethoven előharcosa a polgárságnak, mely még az ő korában nem jutott uralomra s így ő „a polgári fejlődés lelke”, ő küzdi ki a zeneművészetben a művészi egyéniség jogát. A romantikus zeneszerzők nem a harcos, hanem az ábrándos, hazafias polgárságnak a művészet világában kiélt szabadságvágyát és egyéniségöntudatát fejezik ki. A polgárság ekkor emelte a művészt szellemi vezérévé s a művész ekkor szerzett közönséget a polgárságban egyéni indulatainak s legintimebb érzéseinek új színekkel és formákkal való kifejezésére. Wagner a diadalmas, szétterpeszkedő, kérkedő, élvező burzsoázia művésze, aki öntudatos egyéniségekből összetevődött tömegek érzéseit fejezi ki a zene eszközeinek és stílusainak magasrendű szintézisével. Forradalmisága nem egyéb, mint az öntudatos burzsoázia követelő, vérmes életigenlése a kispolgári, a filiszteri lagymatagsággal szemben. Fontosak M. könyvének azok a részletei, melyek a különböző zenei stílusok és irányok eredeti történeti rendeltetésének átalakulásáról szólnak, arról, hogy mily változó, hányatott sorsban élnek a zeneművészet nagy alkotásai a közönség, a társadalom változatos élettörténetének folyamán.

M. munkája mégse tekinthető a történelmi materializmus tudatos alkalmazásának. Legfőbb hibája, hogy épp úgy, mint Vandervelde (*Essais socialistes*. Paris 1906.) túlnagy történelmi

jelentőséget tulajdonít az alkotó művészek egyéni életére kiható anyagi körülményeknek. Mindazáltal biztató jelét és értékes eredményét látjuk e kísérletben a magyar társadalomtudományos gondolkodásnak, mert M. sok intuícióval keresi a kapcsolatokat a társadalomnak egyfelől politikai és gazdasági élete, másfelől művészi, zenei életnyilvánulásai között. M. — kinek a *Nyugat*-ban közölt cikkei is nagy zenetörténeti és esztétikai tudásról tettek tanúságot — hivatottnak látszik arra, hogy jobban megalapozva és kiszélesítve szociológiai és történeti ismereteit, maga építse fel egy szociológiai alapon álló zenetörténet rendszerét.

L. S.

A magyar művészet. (Lázár Béla: *A magyar művészet jövője.* Budapest: Dick Manó, 1916. 176 l. Ára 5 K.)

A dilettantizmusnak Goethe óta leggyakrabban használt definíciója: „A feladat nagyságának nem-ismerése”. Száz év előtt ez a meghatározás csakugyan megfelelő volt. Azóta, mint sok minden, ez is elvesztette értelmét. Mert azóta a dilettantizmus értékfoka is jóval lejjebb szállt. Ma már így kell módosítani a definícióját: „a feladat nem-ismerése”. Száz év előtt olyan könyvet, aminőt Lázár Béla írt „a magyar művészet jövőjéről”, még nem lehetett volna annak a nagyigényű dilettantizmusnak kategóriájába sorozni, amely feladatának csak éppen a nagyságát nem ismerte; ma már oda lehet sorozni a szerényebb igényűvé vált dilettantizmusba, amely beéri azzal, hogy feladatát magát se ismerje.

Az olyan feladatnak, amilyen „a magyar művészet jövője” -féle címeiben lappang, megoldási lehetősége kétféle: vagy egyszerűen „magyarnak” tekinti az író mindazt a művészetet, ami az ország határain belül támad és megvizsgálja jelen állapotának és jövő eshetőségeinek minden empirikusan megközelíthető körülményét, az érvényben lévő művészi irányzatokat, az úgynevezett iskolákat, a szereplő művészegyéniségeket és a feltörekvő új nemzedéket, az anyagi viszonyokat, a kínálat és kereslet arányait, az államnak és intézményeinek a művészet életében való előmozdító vagy hátráltató szerepét stb. — szóval az úgynevezett empirikus történelem módszerének a művészet, mint szociális jelenség, jelen állapotára való alkalmazásával igyekszik a premisszáknak megfelelő következtetéseket levonni; vagy pedig felveti a kérdést, hogy az ország határain belül található művészetet mi teszi magyarrá? hogy egyáltalán van-e magyar művészet? s ha van, melyik az. és melyik nem az? vannak-e a magyarországi művészetnek olyan feladatai, amelyek sajátlagosan az övéi, amelyeket neki kell és csak neki lehet megoldania? hogy van-e hát valamilyen sajátos küldetése a művészet egyetemes életében, mint volt a görögnek az olasznak, a németalföldinek, van a franciának? A nemzeti művészet ilyen módon felvetett kérdése nem oldható meg a művészet egyetemességének kérdéséhez való viszonyítása nélkül. A nemzetek művészetei különállók-e vagy pedig egy közös művészetnek, „a” művészetnek más-más alakulatai-e, a művészet ideájának és fejlődésének más-más feladatok alakjában való megvalósulásai-e? Szóval az író a művészet filozófiájából kiindulva a művészet fejlődésének fogalmán keresztül eljut az egyes, parciális megvalósulások vizsgálatához. — L. könyvében a két feladat különbözőségének sejtelve éppoly kevésbé dereng, mint a kettő közül akármelyik mibenlétének sejtelve. Ahogy a kávéházi beszélgetés során a leg-

különbözőbb kérdések vetődnek fel, úgy merül fel benne mindenféle kérdés, a legkuszább összevisszaságban, anélkül, hogy csak egy is a maga helyén lépne fel, egy is összefüggne a másikkal és csak egy is megoldódna, mielőtt a másik a helyébe kerül. A sokféle gyakorlati kérdés üzi-hajtja benne egymást, szó van a múzeumokról, a művészeti oktatásról, kiállítások szervezéséről, pályázatokról, város szabályozásról, meg a jó ég tudná, mi mindenről s közben néhány sorban, sőt egyetlen frázissal, elintéződik a nemzeti művészet kérdése is. Mert hát mi is az a nemzeti valami! *Az érzés áradó ereje* (az eredetiben is dülten van szedve, mert az író nyilván érzi, hogy itt fején találta a szöveget) az, amely minden korban jellemzi a magyart, a legkülönbözőbb árnyalatban és fokozatban". Ez az, „ami egybekapcsolja az itt élő sok népfajtát, magyarrá tette a Hunyadiakat, Zrínyieket... Budenzeket... Maras-tonit... Ignostust... Rákosi Jenőt... Stroblt és Wekerlét stb. stb. (25—26. 1.) A 27. lapon már nem „az érzés áradó heve”, hanem „az áradó érzés heves lüktetése (ez is dülten van szedve) a magyar művészet alapsajátossága, melynek minél gazdagabb változatosságban való kifejtése művészetünk feladata”. A 28. lapon ez a „feladat” még szabatosabban meghatározódik: „Meg kell ösmernünk önmagunkat és tudatára kell jutnunk lelkünk végtelen gazdagságának. Ezzel az érzéssel foghatunk majd hozzá az új élet megteremtéséhez”. (!) — Ha az elvi kérdések terén, ahol elsősorban vall szint az író arról, van-e érzéke a problémák iránt és van-e fegyelmzett értelme, ennyire dühöng a frázis, nem kell csodálkozni azon, ha a részletkérdéseknél, az elvek próbakövénel, szinte magánkívül halmoz szót szóra, hogy a nagy ürességet betöltse. Az építészetről (szinte félek a rendszeresség és egyensúlyozottság matematikai művészetének szigorú nevét ebben az összefüggésben leírni) beszél, a modern építészet vajdó kérdéséről, és el is intézi egy-kettőre, hogy aszongya: „Mi az új szerkezeti gondolat, melyre a modern építészetet alapítani kell? A vonalra felépített művészet ez (mi? a gondolat?), a vasbetonnal hatalmas tereket átfogó vonal átszellemesítésének feladatával küzd az új művészet... azt kutassa, amit a vasbeton érez, ha hajlítják, emelik (!), statikus erőjatekait kutassa, amint a nyomás domborodást, a húzás homorodást idéz elő (!), amint a formák ezeket a szerkezeti mozzanatok (!) kiemelik, hangsúlyozzák, megmerevítik (!), közvetlenül éreztetnie kell az anyag mozgását, a hajlást, növést, emelkedést, nyújtózódást s ezekből a naturalisztikus elemekből kell megszületnie az új absztrakt formanyelvnek” (!). *C'est du pur galimatias.*

Nem volna szabad ezzel a könyvvel ily hosszan foglalkozni, ha nem volna annyira szimptomatikus. De van-e szimptomatikusabb erre a szerencsétlen társadalomra, ahol a legtöbb ember nincs a helyén és azt csinálja, amihez nem ért, mint az az író, aki ugyanazon könyv előszavában, melyben égbekiáltó tanúságot tett bizonyos téren való inkompetenciájáról, keservesen panaszkodik arról, hogy „íme egy negyedszázad, ideális munkában eltöltve, de soha azon a helyen, ahol szívem szerint dolgozhattam volna”? Pedig e könyv írója egy negyedszázadon keresztül s ma is abban a kiáltságosán szerencsés helyzetben volt és van, hogy ismerte és ismeri a magyar művészet minden valamire való alakját, negyedszázadon keresztül találkozott velük napról-napra, hallotta nézeteiket mindenféle kérdéssről, ismeri életüknek minden körülményét, tanúja volt a nagybányai mozgalomnak s utána minden csoportbaverődésnek — de még eddig egyetlen könyvet, de még egyetlen egy cikket sem írt, amely tisztán, frázisoktól menten, a történetíró gondosságával és alaposságával összefoglalta volna s a magunk s az utánunk jövők számára megörökítette volna azokat

az adatokat, amelyeknek mindenki másnál inkább birtokában lehet. Nyilván megveti ezt a krónikairószerepet, a körülötte lejátszott eseményeknek és elhangzott véleményeknek pusztá regisztrálását, mintha ennek a szerepnek nem volna meg a maga nagy jelentősége és értéke, nem volnának a maga nagy nehézségei, amelyek egész embert kívánnak — mintha nem százszor nagyobb és egészen biztos szolgálatot tenne vele a magyar művészet és a magyar művészettörténet ügyének, mint az úgynevezett kritikai és esztétikai tevékenységgel, melyre való rátermettségének negyedszázadon keresztül hiába igyekezett annyi buzgalommal bizonyítékát adni. A nagybányai korszak története még nincs megírva és nem írja senki ma, amikor még meg lehetne írni, amikor szereplői még élnek — de „a magyar művészet jövője” már meg van írva, ha megírható, ha nem, ha kell, ha nem. A „magyar” művészet kérdése még nincs eldöntve, de már úgy beszélünk róla, mint valami magától értetődőről és próféták módjára ágálunk, amikor a jelent s a múltat sem értjük. Aki nincs a helyén, az nincs az idejében sem. Akire nézve a tér elveszítette realitását, arra nézve az idő is örült álom, melyben felcserélődik múlt és jövő és szétfolyik minden értelem és energia.

Fülep Lajos.

A prostitúció okai. (*Downward paths, an inquiry into the causes which contribute to the making of the prostitute. Preface by A. Maude Royden. London: Bell & Ss. 1916. XIII, 200 p.*)

Öszinte, józan, komoly, minden nagyképűség nélküli módon, de bátran és biztosan nyúl hozzá e kis tanulmány a prostitúció kényes és szövevényes problémájához. Nők írták, névtelenül s céljuk volt a prostitúcióba vivő és azt elősegítő okokat felderíteni s erre a leggyakorlatibb eszközt: az esetek tanulmányozását választották. Azzal a kifejezett szándékkal tették ezt, hogy útmutatással szolgáljanak a társadalmi kérdések tanulmányozásának módjára nézve. A munka céljának megfelel; eredménye mindenesetre nagyobb jelentőségű, mint amilyen az arány a feldolgozott anyag és a prostitúciónak a tudomány számára még műveletlen és ismeretlen óriási területe közt.

Hogy komoly és derekas szándék s a társadalmi kérdések iránti helyes érzék vezette a mű íróit, az kitűnik az előszóból: „Akik e munka megírására vállalkoztak, tudják, hogy az újítónak mindenekelőtt ismeretekre van szükségük s azért legalább is meg akarták kezdeni ama nagy és rettenetes probléma feltételeinek tanulmányozását, amelynek megoldását a társadalomnak végre is meg kell kísérelnie. Minden előzetes vélemény nélkül, hogy mit fognak találni, láttak a munkához és ez a szellemi elfogulatlanság a munka legnagyobb értéke. Mert éppen a nemi morál kérdését a legkülönbözőbb felfogással szokták tárgyalni; egyike ez azoknak a kérdéseknek, amelyeket nehéz az érzelmektől elválasztani, ami viszont az elfogulatlanság rovására van. Legtöbben az eseteket inkább bizonyításra használják, semmint adatszerzésnek; a tények számukra csak tételük erősítésére szolgálnak, Következésképp amikor a viszonyok valamely újításra meg-

érték, hiányzik a kérdést illetően a megfelelő tájékozottság, ami a közvéleményt irányíthatná; és a kezdeményezés kárbavész...”

Milyen eredményekre vezettek most már ezek a kutatások a prostitúció okainak felderítésénél?

Az esetek felvétele és a statisztika összeállítása több szempont szerint történt. A vizsgálódás elsősorban is arra irányult, hogy milyen hatással voltak az otthoni körülmények, a gyermekkori benyomások a prostituáltak erkölcsi kifejlődésére. Kitűnt, hogy itt az okok leglényegesebbjével állunk szemben. A gyermekkori körülmények, a rossz családi viszonyok, a túlzásfolt lakások, az alantas műveltségbeli és erkölcsi légkör minden egyéb tényezőnél nagyobb mértékben hajlamosítják a leánygyermeket a prostitúcióra és a gyenge ellenállásra.

Az erre vonatkozó kutatások roppant nehézséget rejtenek ugyan magukban, mégis 356 megvizsgált esetben 88 kivételével az tűnt ki, hogy a prostituált rossz családi körülmények közt nevelkedett, vagy hogy szülői korán elhaltak, vagy züllöttek, iszákosak, gonosztevők voltak.

Igen érdekesek az eredményei annak a felvételnek, mely az eseteket abból a szempontból vizsgálta, hogy az illetők „megfontoltan választották e” ezt a foglalkozást. 669 esetnek 40%-ában lehetett önkéntes elhatározást megállapítani. A közelebbi motívumok a következők voltak. Az esetek 23,7%-ában hiúság, szórakozási vágy, kalandvágy, rossz társaság, féktelen természet, lustaság, nyaláncság, fényüzési vágy volt a döntő tényező. Ezek, mint az író megjegyzi, nem is tekinthetők mind „rossz” tulajdonságoknak, mert a fényüzés és szórakozás utáni vágy inkább bizonyos fokú szellemi mozgékonyaságból ered és kultúra utáni váagnak is lehet minősíteni. E motívumoknak főleg az egész fiatal korban van szerepük és úgynevezett „ifjúkori veszedelmeknek” tekinthetők. A tanulmányhoz csatolt statisztika szerint az első ballépés főideje a 15-ik évtől a 20-ikig terjed, de az esetek legnagyobb számával a 16 éveseknél találkozunk. Hasonló képet mutat az a statisztika, melyet az illetők életkoráról a prostitúcióba kerülés ideje szerint vettek fel. Itt a 17 évesek vezetnek 61 esettel 830 esetből, míg 16 évesek 50 esetben, 18 évesek 49 esetben fordulnak elő.

Aránylag kicsi a szerepe a prostitúcióba vezető motívumok közt a felnőttkori elhagyatottságnak, otthonnélküliségnek, továbbá az elcsábításnak és elhagyásnak. Inkább csak mellékes tényezőként szerepelnek, mint erkölcsi depresszió, kedélyi hajlamosság-, más nagyobb hajtóerejű, gazdasági természetű okok mellett. Az elcsábítás akkor jelenti a prostitúcióba kerülés veszedelmét, ha a mezejtés a nő számára anyagi leromlást von maga után.

Annál nagyobb a jelentősége a gyengeelméjűségnek, mely úgyszólván az egyetlen komoly biológiai tényezője a prostitúciónak. A gyengetehetségük két típusa predesztinálta e pályára. Az egyik fajtánál a szexuális ösztönök abnormálisán fokozott és túlkorai jelentkezése a veszedelem, míg a másik fajtát az akaratgyengeség és az ellentállási képesség hiánya viszi lejtőre.

Az e célból folytatott kutatás statisztikája, valamint a műben idézett egyéb adatok szerint az összes prostituáltaknak csaknem fele gyengetehetségű volt.

Végül nagyon értékes eredményeket mutat fel a nők munkaviszonyai szempontjából végzett kutatás. A nő hátrányos gazdasági helyzete és a prostitúció közötti szoros összefüggés világosan kifejeződik az esetek számában és körülményeiben. Kiténik, hogy minél alacsonyabbrendű, szervezetlenebb és rosszabbul fizetett valamely női foglalkozás, annál nagyobb a belőle kikerülő prostituáltak száma. Jellemző példa erre, hogy a legalacsonyabb rendű, a legfüggőbb helyzetű foglalkozásból: a házi cselédek köréből kerül ki a legtöbb prostituált. 830 felvett esetben 110-nek mint 16 éven alulnak még nem volt foglalkozása, a többiből 343 cseléd volt megelőzőleg. A kereseti viszonyok és a prostitúcióba kerülés közötti kapcsolatot bizonyítja az a körülmény is, hogy az iparral foglalkozó nők az úgynevezett holt szezonokban, vagy munkamegcsappanások idején kénytelenek a prostitúcióhoz folyamodni. Találón fejezi ezt ki Bebel: „Az erkölcsök a munkapiac szerint hullámanak”.

Összegezve mármint a kutatás eredményeit, három főmotívum emelkedik ki, mint a prostitúcióra vezető legfontosabb tényező: gyermekkori körülmények, egyéni hajlam és gazdasági helyzet. Ha ezen okok közül az egyéni hajlamtól, mint amely a gazdasági körülményekkel csak közvetett kapcsolatban van és inkább biológiai tényező, eltekintünk, a megmaradó két motívum tulajdonképpen egynek vehető, mert egyformán a társadalom gazdasági berendezésére vezethető vissza. A proletariátus testi-lelki nyomora egyfelől, a nők hátrányos gazdasági és társadalmi helyzete és rossz kereseti viszonyai másfelől tárulnak fel e kis tanulmányból, mint a prostitúciónak voltaképeni okai.

Íme a kutatás eredménye, melyre minden előzetes feltevéstől mentesen jutottak el. S ha az előszóban kiemelt s a munka legnagyobb értékének minősített „szellemi elfogulatlanság” ilyen eredményre vezetett, akkor ennek csakugyan nagy értéke van számunkra is, bár más szempontból. Gyakorlati módon igazolja és erősíti ez az elfogulatlan kutatás azoknak a felfogását a prostitúcióról, akik e beláthatatlan hatású társadalmi bajt a fennálló gazdasági és jogi rendszer csak egy természetes tünetének tekintik, melyet épp ezért önmagában nem, csak mélyen gyökerező okaiban lehet orvosolni.

Ágoston Péterné.

Új magánjogi törvénykönyvtervezet. (*Ágoston Péter: A jövő polgári törvénykönyvének tervezete. Különlenyomat a Munkásügyi Szemléből. Nagyvárad: A Nagyvárad Társadalomtud. Társ. kiadása, 1916. 45 l. Ára 1.50 kor.*)

A polgári törvénykönyv javaslatának kemény támadásokat kellett kiállania hosszú születési idejének tartama alatt. Mindenki kivette a maga részét a bírálatból, még a nyelvészek is átkutatták

a szöveget magyarossága érdekében. S vajjon ma, annyi módosítás, toldás-földés után olyan állapotban van-e, hogy megfelel céljának?

Agoston Péter szerint: nem! Mert a kódex jogászai készségének kérdésétől eltekintve, az alsó rétegeket, a nemzet többségét nem elégti ki, hanem az uralkodó osztály érdekét szolgálja. Ennek következménye az, hogy a gazdagok és szegények között nem tesz különbséget, hanem a jogviszonyokat mindenkre egyenlően — s ezzel egyenlőtlenül — szabályozza. A bizottsági indoklás ugyan kijelenti, hogy sem agrárius, sem merkantilista, sem szocialisztikus irányt nem követ. Minthogy azonban ugyancsak kijelenti, hogy a fennálló jogot kívánja rendszerbe foglalni: a fennálló jog agrárius és merkantilista lévén — igenis a vagyon szolgálatában áll.

Mindennek igazságát könnyű átlátni — általánosságban. Azonban a részletekben való megvalósítás megint annak a régi igazságnak bizonyítéka, hogy mennyivel könnyebb a bíráló, mint az alkotás.

Minthogy a szerző nem egy messzebbfekvő szocialista társadalom jogrendjének utópiáját, hanem — a házasság, a szerződés-szabadság és tulajdon intézményének meghagyása mellett — a jelen fejlődése irányának megfelelő magánjogát adja, ennél fogva az egésznek koncepciója az egyes reformok szemügyrevételével táruel élnk.

Különös védelemben részesülne e tervezetben a méhmagzat. Egészséges megszületésének érdekében „ellenőrt” rendelhet a gyámhatóság a terhes nő mellé, sőt az anyát a méhmagzat fejlődésének ártó tevékenységtől, életmódtól is *eltíthatja*. E gondolatot tudomásom szerint Deslinières propagálta először, szocialista törvénykönyv tervezetében. Megvalósítása azonban rendkívüli megszorításokat és biztosítékokat kíván, hogy egyrészt ne szenvedjen túlságos módon a nőnek a szabadsága, másrészt ez intézmény ne alakulhasson a nő részére kényelmes megélhetési forrássá. Az egész reform megvalósításának a jelen körülmények közötti nehézségét eléggé mutatja az, hogy — nem is gondolva a méhmagzatnak ártó foglalkozásra — a magzatelhajtást a legsúlyosabb büntetésekkel sem lehet megakadályozni s a napfényre kerülő esetek egy ezrelékét sem teszik a valóban elkövetetteknek. Ugyannyira, hogy sokan a becsülettel való megfűtást javasolták abban az alakban, hogy orvosi felügyelet mellett történjék a magzatelhajtás ott, ahol az anya úgy kívánja, hogy legalább az anyát ne érje veszély. Gondolom, a társadalom jelen gazdasági állapotában *nem* is ajánlatos a gyermektöbbszermelést propagálni, hanem inkább arra az elvre kell helyezkedni, hogy kevés legyen egy-egy családban, de azt jól lássák el. *Unam, sed leonem!*

Helyesebb reformokat találunk a törvénytelen születések rendezésénél. Elsősorban is elv az, hogy a törvény nem ismer különbséget törvényes és törvénytelen születés között. Az apaságot a „kritikus” időben való közöszülés ténye állapítja meg. Radikális a megoldása a *plurium concubentium* kifogásának — mely ma nem használ —: ha a kritikus időben többen közöszültek az anyával, akkor mindannyian atyái a gyermeknek és egyetemlegesen teljesítik vele szemben atyai kötelességüket.

E reform iránya a házasságon kívüli közöszülés egész ódiumát a férfira hárítja s ezzel eléri nem a gyermekszületés szaporodását, hanem ami sokkal helyesebb, a könnyelmű közöszüések meggondolását. Viszont hiányzik Agoston tervezetében a gondoskodás arról, hogy egyes nők ne igyekezzenek minél több apát egyetemleg köteleztetni, hogy annál több oldalról örököljön majd a gyermek. Vagyis az ilyen gyermek a tervezetben vagyonjogilag minden más származású gyermek felett állna, ami mégsem lehet helyes.

Hogyan állunk a házassággal? Ez megmarad, minthogy azonban kötése nemcsak formai akaratkijelentéssel, hanem — *per facta concludentia* — házastársakéhoz hasonló együttéléssel is történ-

hetik, ennél fogva nem lesz mégsem egészen az, amit ma házasságnak neveznek. Nincs azonban szó arról, hogy minő lesz a házasság büntetőjogi védelme. Ha a jelenlegi szabályozást tartanók meg, a bigámia alapján a legtöbb házastárs elítélését okozhatná.

Helyes reform azonban a házasságkötés előtt kötelező orvosi vizsgálat. Megvalósítását mégis vagy nagyon óvatosan, bizonyos tiltó betegségek felsorolásával kell megkísérteni, vagy elhalasztani arra az időre, amidőn az orvostudomány már nagyobb bizonyossággal fog tapogatózni ezen a téren. Az eugenika eddigi gyakorlata néha a legzavaróbb eredményekre vezetett, makkegészséges szülőknek yízfejú gyermekeik születtek. S ingadozó alapokra nagy következményű jogszabályokat építeni nem tanácsos.

A tulajdon jogában a reformok főleg abban nyilvánulnak, hogy a tulajdonos azon joga, amely tulajdonának élvezetéből mindenkit kizár, megnyirbálódik, különösen ingatlanokra vonatkozólag. Így kimondaná a kódex: Az ingatlan tulajdonosa nem zárhat ki harmadik személyeket az ő ingatlanának olyan használásából, amely emezeknek előnyös, rá nézve pedig nem hátrányos. Mindenki olyan mértékben használhatja a más dolgát, amennyire ez a használat a tulajdonos tulajdonjogát és törvényes érdekét nem sérti.

Ugyancsak megszűnnék a tulajdonos szuverenitása: „általában a dologi jogok gyakorlása vagy nem gyakorlása a jogosult tetszésétől függ, abban az esetben azonban, amikor a jogosultra nézve a jog gyakorlása nem jár hátránnyal, a közre nézve pedig előnnyel jár, akkor a dologi jogot a jogosultnak gyakorolnia kell”.

Mindennek megvolna a szankciója: a tulajdonjogtól való megfosztás. Ez annyira könnyen menne, hogy például az ingatlant el lehetne kobozni mindazon esetekben, amelyekben a velük együtt élőknek szépérzékét, szociális érzékét, ingatlanaik kihasználási módjával sértik. Mindennek van ugyan helyes magja és az alapgondolatot a városépítési rendszabályok is igyekeznek megvalósítani, de így általánosságban kimondva annyira tág az egész, hogy konkrét esetekben nem nyertünk tájékoztatást.

S e szabályok bő teret nyújtanak a bírói önkénynek, amelynek megakadályozása volt tulajdonképpen a kódexek megteremtésének célja. Különösen veszélyes lenne e laza szabályok életbeléptetése Ágoston tervezetében, ahol a bírói működés és közigazgatási tevékenység annyira egybefolyik. Minthogy nem valószínű, hogy az emberek természete egyhamar megváltozik — amint azt oly szépen, de elszomorítóan hirdeti Voltaire az ő halhatatlan *Candide*-jában —, ennél fogva az önkény ellen garanciákat kell mindig állítanunk. A törvényhozónak az legyen kiindulópontja, hogy a törvényerejű szabályt az életben mindenki a maga vagy osztálya és nem az egész társadalom javára akarja felhasználni. S a ravasz kiforgatás ellen erős védelem a törvény rendelkezéseinek szabatossága. Ha pedig Ágoston tervezetének tételeit csupán általános irányelveknek tartja, akkor ugyan nem tagadhatjuk ez irány nemességét, de nem kaptuk azt, amit ígér: részleges szabályozással, lehető legnagyobb mértékben való megvalósításuknak módját — a jelen társadalom viszonyainak közepette. A magánjogmegvalósítás mai módja mellett minden egyes új magánjogi szabály egy nagy munkával kidolgozott új találmány.

A kötelmi jog alaptételeinek is túlerős lenne az elv: az alsó osztályokhoz tartozók a törvény különös oltalma alatt állnak. Ez oltalom abban nyilvánul, hogy minden olyan ügyletükre nézve, amelyet magasabb társadalmi osztályúval kötöttek, az ellenkező bizonyításig az a vélelem, hogy kényszerhelyzet hatása alatt kötötték.

„A magánjogi kódex nem állíthat fel olyan kijelentéseket, aminőket Ágoston javasol a személyiség jogában. Így például mindenkinnek joga van arra, hogy mások az ő szabadságához, tehetsége

kifejtéséhez, érvényesüléséhez, élethez, testi épséghez, az egészséghez, a becsülethez való jogát tiszteletben tartsák; minden embernek joga van a vele született tehetségek kifejtéséhez szükséges módokhoz és eszközökhöz, ösztönei és szükségletei kielégítéséhez stb. De kinek kötelessége áll a jogok ellenében? Nem tanultunk Bentham kritikájából, amellyel a francia emberi jogok kinyilatkozását boncolta fel? A magánjogi szabályok az ítélőbíróságnak szólnak, hogy az eléje hozott vitás esetet hogyan döntse el, de sem erkölcsi tanításokat, sem vallási hitet nem akarhat sikerrel az emberek közé hinteni!

Igaz, a magánjog területébe sokhelyütt benyúlik a közigazgatási jog, az, amely nem az igazságügyi gépezet elé kerülő csomókat oldja szét, hanem maga belemegy eszközeivel, embereivel, intézményeivel az életbe, hogy ott átalakításokat végezzen, de azért a magánjognak mégis megvan a maga sajátos területe, amelyet közigazgatási intézkedésekkel a dolog természeténél fogva nem előzhetünk meg (például a nő és férfi szerelmi élete) s a közigazgatási tevékenység is elégtelen ott, ahol a társadalmi viszonyok masszív, mozdulatlan tömbjébe ütközik.

S ha még sikerülne is a magánjog megvalósításának egy ily módját, esetleg közigazgatási intézkedések alakjában megvalósítani, még ettől sem várhatjuk azt, amit Agoston ígér, hogy: „E tervezetnek törvénnyé válása maga után vonná minden embernek tehetségeihez mértén való érvényesülését a munkában, ennek eredményeiben és a társadalmi osztálytagozódás állandóságainak megmozdítását.” Nem, ennyire törvényszabály nem képes, különösen nem a magánjogi.

Hogy mennyire nem képes, és a súlyos, mélyen fekvő okok minő labirintusán inog a tételes jog, azt a fiatalokúak kriminalitásának jelen állapota mutatja legjobban.

A leghelyesebben kifundált büntetőjogi szabályok, megvalósításuk új, alapos módja, a belenyúlás a fiatalokúak életébe, más képet nyert a gyakorlatban és nem tudott győzedelmeskedni a fiatalokúak kriminalitásának forrásain, amint ezt hivatalosan is beismerik. S itt büntetőjogról, az állam aktív ténykedéséről van szó.

Amidőn egy alapjaiban szilárdan álló, meg nem rázott társadalom jogi felfogását kellett magánjogában visszatükrözni, a polgári törvénykönyv javaslata a tükör sajátosságából változtathatta ugyan a képet, de más képet mutatni mégsem akarhatott, alig is tudhatott. És igen nagy a valószínűsége annak, hogy — ha a társadalmi viszonyok mint *prius* változatlanok maradnának — Agoston Péter törvénykönyvét egy nagy káosz után a maitól alig eltérő (mert el nem térhető) magánjogi képbe, rendbe kristályosítaná ki a bírói gyakorlat.

Bárd József.

Magyar háborús adópolitika. (Írta Szende Pál. Budapest: A Világ kiadása, 1917. 138 l. Ára & K.)

A háború okozta terhek sohasem képzelt megnövekedése a gazdaságpolitika legégetőbb kérdésévé az adózás, illetve átfogóbb értelemben az államnak háború utáni egész pénzügyi politikáját teszi. A magyar államra a háború befejeztéig körülbelül 20 milliárd korona új államadósság fog jutni. Ehhez járul majd néhány milliárd a közlekedési szervezetben a háború folytán beállt pusztulás pótlására. Hat százalék mellett ez körülbelül évi másfél-milliárd korona új kamatterhet jelent. Itt lesz továbbá a rokkant-

tak, hadiözvegyek és árvák ellátása, továbbá az állam óriási hivatalnokseregének az élelmiszerdrágaság folytán elkerülhetetlen fizetésemelése. Azt hiszem, nem túlozok, ha felteszem, hogy a háború után a magyar államnak évente kétmilliárd koronával több kiadása lesz, mint háború előtt volt. Azt isi merjük állítani, hogy az ország jövődő sorsa igen nagy mértékben attól függ, sikerül-e ezt a nagy terhet célszerűen megosztani a különböző osztályok közt: úgy megosztani, hogy ezáltal az ország egészének értéktermelőképesége csorbát ne szenvedjen. A jövődő adózás nagy jelentősége kétszeresen érdekessé teszi Szende Pál írásait, aki nálunk talán egyedül foglalkozik adópolitikával a szó komoly értelmében.

Szende az adókérdést a történelmi materializmus módszerével vizsgálja. Nagyon helyesen abból indul ki, hogy a tényleges adózás mértéke osztályonként a politikai befolyás és hatalom nagysága szerint alakul. Valamely állam demokratikus vagy nem demokratikus jellegét sokkal biztosabban meg lehet ismerni adórendszerének tanulmányozásából, mint a politikai intézményekből. Ebből a szempontból fölötté sajnáljuk, hogy a szerző ebbe a könyvébe, amely a *Világ* napilapban megjelent adópolitikai cikkeinek gyűjteménye, nem vette bele három nagyobb tanulmányát, amelyek a múlt év elején Anglia, Franciaország és Németország háborúelőtti adópolitikájáról az *Adó- és Illetékügyi Szemlé*-ben jelentek meg.¹ Világosan kitűnik ebből, mennyivel demokratikusabb adórendszere van Angliának, mint akár Németországnak, akár Franciaországnak, Magyarországról nem is szólva.

Szende ezen könyvének vezetőgondolata, amelyet részletes statisztikai adatokkal bizonyít, az, hogy adózás terén a magyar földbirtokososztály abszolút kiváltságot élvez a lakosság többi részével szemben. Különösen élesen mutatkozik ez az új háborús jövedelmi és vagyonadónál. Jövedelmi adó alatt mindenütt a világon a *tényleg* élvezett jövedelem után fizetett adót értik. Magyarországon ez nem így van. A földbirtokos nem valóságos jövedelme után fizet adót, hanem csak a *tiszta földjradék* után. A földbirtok jövedelmét ugyanis úgy határozzák meg, hogy a vármegyei gazdasági egylet — tehát egy nagybirtokos érdekszövetség — megállapítja, hogy az illető vidéken mennyi a „szokásos bérösszeg”. Ennyibe veszik fel a saját földjén gazdálkodó földbirtokos jövedelmét. Akár van nagy állattenyésztése, sertéshizlalója, szeszgyára, malma, fűrésze és mindebből ötszörös jövedelme: jövedelmi adóját csak a „szokásos” jövedelem után fizeti. Angliában a jövedelem-

¹ 1916 január-májusi sz.

² Ha az ingatlan nincs is bérbeadva, a hasonló ingatlanoknál tényleg elért haszonbérösszegek veendőek az értékiszámítás alapjául. Ha egyes vidékeken valamely különleges oknál fogva az ingatlanok átlagos hozadékával arányban nem állnak, megfelelő helyesbítésnek van helye. Ez a haszonbérösszeg akkor is helyesbíthető, ha az ingatlan a maga egészében tényleg bérbe van adva, azaz bármily magas összegért adja is haszonbérbe a tulajdonos birtokát, ez a vagyonadó kiszámításánál nem fog számbajönni, ha

adónak kétféle tétele van; alacsonyabb a munkából származó jövedelemre, magasabb kulcs a vagyomból származó jövedelemre. Nálunk a legbiztosabb forrásból származó, évről-évre a lakosság szaporodásával automatikusan emelkedő föld járadék jövedelem az, amelyet valóságos összegénél sokkal alacsonyabban adóztatnak meg.

Ugyanígy áll a dolog a vagyonadónál is. Nem annyi összeg után fizet a földbirtokos adót, amennyiért birtokát el lehetne adni, hanem amennyit az illető ingatlan annak megér, aki azon a vidéken fekvő hasonló birtokon szokásos módon gazdálkodik. Ezt pedig ismét a szokásos haszonbérösszegek alapján számítják ki tőkésítés utján.²

Ha ilyen módon sikerült a vagyon meghatározására szolgáló „szokásos bérösszeget” minimumra szorítani, az ilyen alapon kivetett vagyonadóból még külön levonható az illető vagyon jövedelme után fizetett jövedelemadó. Ha valakinek van 400.000 koronára értékelt földbirtoka, ez után fizet vagyonadót 1460 koronát; ebben benne van már a jövedelmi adója is. 400.000 koronás vagyon 5%-osnak felvett jövedelme 20.000 korona; ez után jövedelmi adó 730 korona, ez azonban teljes egészében levonható a vagyonadóból. Az összes adó tehát csak 1460 korona, vagyis a 20.000 korona jövedelem után 7,3%, vagy a 400.000 korona vagyon után 0,4%. Az ember ezek után kezdi nem érteni, hogy az agráriusok voltaképp miért verekedtek a jövedelmi adótétel megállapításáért, amidőn ugyanis levonják a vagyonadóból és így mindegy nekik, hogy mennyit fizetnek?

A legnagyszerűbb azonban, hogy a magyar földbirtok mentesítve van a rendkívüli hadinyereségadó fizetése alól is. Mivel nem a tényleges jövedelmet adóztatják, hanem a „szokásos haszonbért”, ez pedig a háború alatt nem változott, részben mert a haszonbérszerződések tovább érvényesek, részben mert az Omge-bizottság nem vesz tudomást az esetleges változásokról. Így a földbirtok a kivetési rendszer alapján mentesítve van a hadinyereségadó fizetése alól.

A nagybirtok mindezeket a kedvezményeket nagy parlamenti csaták révén szerezte meg, amelyekben az ellenzék éppoly erővel, sőt gyakran még erősebben harcolt a földbirtok adómentességeért, mint a kormányzó párt. Ellenben olyan nagyarányú új adók, mint

az értékmeghatározó bizottság úgy találja, hogy a tényleges haszonbér az illető vidéken elérhető átlagos haszonbérösszegnek indokolatlanul meg nem felel. Bármennyire felveri is a földéhes parasztság a haszonbéreket, ez a vagyonadóra semmiféle befolyással nincs. (78. 1.)

De a haszonbérösszegeből levonandók a leltári vagyon karbantartására és pótlására fordított kiadások, épületeknél a tatarozási és karbantartási költségek, épületek és gépek elhasználása fejében eszközölt rendes évi leírások, a haszonbérveszteségek, elemi kárveszteségek, balesetbiztosítási és betegsegélyezési járulékok és végül az ingatlant terhelő egyenes adók és pedig tekintet nélkül arra, hogy azokat a haszonbérbeadó vagy a haszonbérelő tartozik-e fizetni. (111. 1.)

a szállítási adó, a szeszdó felemelése, a dohány kétszeres megdrágítása simán, jóformán vita nélkül mentek keresztül, részben egyszerűen rendeleti után. Ezek áthárítható, vagy túlnyomóan a városi tömegeket sújtó adók; ezzel a földbirtokosideológiával dolgozó parlament keveset törődött...

Szende könyve friss, élénk, mindenki számára érthető nyelven írt könyv, ami adópolitikai könyveknél, amelyek rendszeren jogi tolvajnyelven vannak írva, különösen kiemelendő, jó tulajdonság. Kár, hogy Szende az adózásnak speciálisan a munkásság” valóságos jövedelmére való hatását nem vizsgálta, hanem elsősorban a *Világ* olvasóközönségének, a városi polgári lakosságnak szempontjait vette figyelembe. Ennek ellenére az új adótörvényeknek egyetlen kritikai, tudományos igényeket kielégítő méltatása. *Varga Jenő.*

A szociális biztosítás és a faji egészségügy. (*Agnes Bluhm: Die soziale Versicherung im Lichte der Rassenhygiene. Archiv für Rassen- und Gesellschafts-Biologie. Bd. 12, 1916/17. 15—42. old.*)

A szerző W. Schallmayernek azt az állítását teszi vizsgálat tárgyává, hogy a szociális biztosítás intézménye kedvezőtlen befolyást gyakorol a faj öröklődő egészségügyi viszonyaira. Sch. gondolatmenete a következő: a szociális biztosítás segélyszolgáltatásai nemcsak a segélyezettet, hanem családját is megóvják a legszélsebb nyomorúságtól. Már pedig a gyermekhalandóság főokozója a nyomorúság. Ha tehát a segélyszolgáltatások enyhítenek a nyomorúságon, a gyermekhalandóság aránylag csökken és nő a segélyezésben részesülő biztosítottak családjának részvétele a köz általános termékenységében. Minthogy pedig a segélyeket a biztosítottaknak egészségügyi hajlamosság tekintetében az átlagon alul álló fele nagyobb mértékben veszi igénybe, mint az átlagon felül álló, ebből következőleg a szociális biztosítás a faj szempontjából kevésbé értékes elemeket nagyobb termékenységhez segíti. A kevésbé értékes elemeknek a köz általános termékenységében való nagyobb fokú részesedése pedig rontja a faji egészség öröklött javait.

Ebben a gondolatban a szerző a bökkenőt ott látja, hogy a faji szempontból jobb és rosszabb emberanyag egészsége nem egyforma veszélyeztetettségnek van kitéve. A hivatás megválasztásánál fontos kiválogatódás megy végbe: a gyengébb testi szerzetűek általában olyan foglalkozást keresnek, amely nemcsak a munka végzéséhez szükséges izomerő tekintetében, hanem az egészségügyi ellenállóképesség tekintetében is kevésbé súlyos feladat elé állítja őket. A kovács, a kőműves általában egészen más-milyen testi berendezésű, mint például a szabó, a cipész. A szerző ennek a megállapításnak nézőpontjából vizsgálja a szociális biztosítás egyes ágainak a faji egészségügyre gyakorolt hatását.

A *betegségi biztosításnál* a lipcsei pénztár és a frankfurti *Krankheitstafeln* adatai alapján megállapítja, hogy ennek a biztosítási ágának szolgáltatásait a biztosítottak elsősorban a foglalkozás-okozta egészségügyi károsodások miatt veszik igénybe, még pedig a jobb egészségi hajlamossággal rendelkezők nagyobb mértékben, mint a kevésbé jó hajlamosságúak. A katonai szolgálatra való alkalmasság, a fiatal (15—19 éves) korosztályok halandósága, végül az önként biztosítottaknak a biztosításra kötelezett tagokhoz viszonyított aránya (az önkéntes tagul való jelentkezés egyik

indítóoka ugyanis annak felismerése, hogy a foglalkozás gyakori megbetegedést okoz) alapján a szerző — a megfelelő és kellőképpen indokolt javítások végigvezetése után — megállapítja, hogy átlagon felüli testi szervezettel rendelkeznek a következő szakmák dolgozói: 1. kőművesek, valamint segéd munkásaik; 2. az asztalosok, üvegesek; 3. lakatosok; 4. ácsok, tetőfedők; 5. kovácsok; 6. sörfőzők; 7. kőfaragók-, 8. álláskészítők, kocsigyártók; 9. a vendéglősipar segéd munkásai; 10. órásk, optikusok, műszerészek; 11. festők, mázoló, fényező; 12. sütők. Viszont az átlagon aluli szervezetűek: 1. a pincérek; 2. cipészek; 3. könyvkötők, kartonnyomók; 4. textil munkások; 5. szabók; 6. kárpitosok.

A két csoportból az elsőnek 12 tagja közül 10 átlagon felüli megbetegedési arányt mutat, viszont a második csoport 6 tagja közül 5 átlagon aluli megbetegedést mutat (csupán a textil munkások csoportja kivétel, ahol a munkával járó megbetegedések kellően indokolják az átlagon felüli megbetegedési arányt). Az első csoporthoz tartozóknál egy éven át megfigyelt minden 1000 egyénre 425.2 megbetegedési eset volt megállapítható, míg a második csoporthoz tartozóknál csupán 317.4. A kevésbé jó testi szervezetűek tehát nem veszik úgy igénybe a biztosítás szolgáltatásait, mint a jobb szervezetűek.

Ha a megbetegedési napok számát vesszük alapul, kiderül, hogy az első csoportból 8 szakma az átlagnál magasabb, míg a második csoportból 5 az átlagnál alacsonyabb számú betegnapot átvészesült segélyezésben. Az első csoport 1000 tagjára ugyanis 10.298 segélyezett nap, a második csoport 1000 tagjára viszont csak 7339 nap esett. A szabó- és cipésmunkások, akiknek soraiban a tüdővész igen elterjedt betegség, jelentékenyen az átlagon alul használják ki a biztosítás segélyezését.

Ugyanerre az eredményre jutunk, ha valamennyi iparág munkásait kettőkülönítjük átlagon felüli és aluli testi szervezetű szerinti, az 1000 pénztári tagra eső megbetegedések, a betegségek napok, a 15—19 éves korosztály 1000 tagjára eső megbetegedések, a halandóság, valamint a tüdővész-halandóság adatainak figyelembevételével. Az így előálló két foglalkozáscsoport közül a jobb szervezettel rendelkezők minden 1000 személyére 461.7 betegségek nap esik és 9572 betegségek nap esik, míg a másik csoportra csupán 349.5, illetőleg 8005.

Mindezekből kétségtelenül megállapítottnak tekinti a szerző, hogy a jobb testi szervezetű munkás nagyobb mértékben veszi igénybe a betegségek biztosítás szolgáltatásait, mint a gyengébb egészségi hajlamossággal rendelkező.

Ha még figyelembe vesszük, hogy a biztosítottak egészségügyi viszonyai Németország népességének országos átlaga fölött állnak, a szerző szerint beigazoltnak tekinthető, hogy a betegségek biztosítás a faji egészségügy érdekében való.

A biztosítás-nyújtotta előnyöknek a jobb testi szervezetűek részéről való fokozottabb igénybevételét a szerző azzal indokolja, hogy a kedvezőtlen szociális viszonyok befolyása az öröklött testi szervezet jobb hajlamosságát lerontja. A betegségek között első helyen állnak a sérülések, valamint a külső behatások alatt fellépő betegségek. Bár például a tüdővésznél a diszpozíciónak nagy a fontossága, a biztosítottak körében igen gyakori a foglalkozás ártalmasságainak következtében szerzett tüdővész.

A munkánélküliek biztosítása a faj szempontjából kívánatos elemeknek megkönnyíti a házasságkötést, ennyiben előnyös a fajra nézve, viszont munkánélküliség esetén — a szerző szerint — elsősorban a kevésbé jóminőségű munkáselemek vesznek el a munkájukat s így a biztosítás ezeknek nagyobb mértékben válik hasz-

nukra, végeredményképen tehát a szociális biztosításnak ez az ága a faj egészségére nem gyakorol kedvező hatást.

Sch. szerint a balesetek előidőzésében az alkoholizmusnak nagy szerepe lévén, a *balesetbiztosítás* a kevesebb értékű alkoholistáknak aránylag jobban kedvez, mint az értékesebb elemeknek s ezen a révén elősegíti a degenerált csirák továbbplántálását. Minthogy azonban az alkoholisták — a szerző megállapítása szerint — a sérülteknek csak csekély részét teszik (Lipcseben például 40.595 férfi üzemi balesetet szenvedettre csupán 564 olyan baleset esett, ahol a sérülés okozója az alkoholizmus volt), a biztosítás nagyobb mértékben kedvez a nem-alkoholistáknak. Ha öröklött szervezeti képességek szerint szétosztjuk a foglalkozási ágakat, kiderül az is, hogy az átlagosnál különb szervezettel rendelkezők balesetének gyakorisága nagyobb, vagyis a biztosítás végső hatása a fajra nézve kedvező.

A *rokkantbiztosítás* segélyezettjeinek jelentékeny részét a foglalkozásból folyólag szerzett betegség: teszi rokkanttá, a rosszabb minőségű, beteges emberanyag java része már fiatalon elpusztul, viszont a rokkantsegélyezés előnyeit a rosszabb minőségű anyag is élvezi, úgy, hogy a rokkantbiztosítás a fajra részben kedvező, részben kedvezőtlen befolyással van.

Az *agykori biztosítás* a fajra kedvező hatást gyakorol, mert aki a foglalkozással járó veszedelmek ellenére megéli a 70 éves kort, annak olyan ellenállóképes szervezete van, hogy minden bizonnyal utódai is a jobbminőségű emberanyaghoz tartoznak. Ha tehát utódaik válláról levesszük az öregek eltartásának terhet, megkönnyítjük az utódok számára a gyermekek eltartását, vagyis előidézzük a jobb emberanyag nagyobb szaporaságát.

Az *anyasági biztosításnak* a faji egészségügyre való kedvező hatása szembeszökő s minthogy a vagyontalan osztályok szaporábbak, mint a vagyonosak, az anyasági biztosítás teljes kiterjesztése a fajra nézve nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is nagy hasznot jelentene.

Mindezek alapján a szerzőnek az a végső következtetése, hogy a betegség-, baleset-, agykori és anyasági biztosításnak a faji egészségügyre való hatása kedvező, a rokkantsági biztosításnál pedig ma még lehetetlen erről biztos ítéletet mondani. A szociális biztosítás egyetemes hatása tehát a fajra nézve *nagyobb fokban hasznos, mint káros.*

Bármennyire egyetértünk szerző végső következtetésével, mégis meg kell jegyeznünk, hogy a szociális biztosítás egészségügyi hatásának elbírálása az egészségügy *szociális* nézőpontjainak minden téren való kellő értékelése nélkül nem lehet tökéletes, — hiszen maga a szerző is szükségét érzi annak, hogy itt-ott figyelembe vegye a szociális viszonyok hatásait. Tény például az, hogy a szabó- és cipézmunkások általában gyengébb szervezetűek, mint a kovácsok és kőművesek. De gyengébb szervezetű mivoltuk előidézőjét nemcsak a faj ösztönszerű vagy tudatos kiválogató munkájában kell keresnünk, amely csak a gyengébb szervezetű ifjakat tereli ilyen foglalkozásra, hanem abban a tényben is, hogy az előbbi iparágakban foglalkozókat munkájuk módja, a szűk, egészségtelen műhelyek testi szervezetük tovább-, illetőleg visszafejlődésében évtizedeken át *másképen befolyásolják*, mint az utóbbi iparágak dolgozóit másmilyen munkahelyi viszonyaik s munkájuk más módja. Ugyanígy fontos a munkaidő, nemkülönben a munkabér nagyságának a szerepe is: a rövidebb időn át dolgozó és jobban kereső munkás természetesen emelkedettebb életviszonyok közé kerül, amelyek művelődését — ami viszont segíti

egészségi viszonyainak javítását is, — előmozdítják, mint tovább dolgozó és rosszabbul kereső társa.

Ha valamiképen lehetséges volna, hogy a termelés mai rendjében a ma dolgozó ipari munkásságot jobb emberanyaggal cseréljük ki, a jobbminőségű új munkásanyag néhány nemzedék múlva ugyanoda jutna, ahol a mai munkásosztály áll, — feltéve, hogy a munkás munka- és életviszonyai általában meg nem változnak. Eppen az ipari munka egészséget romboló hatásai tették szükségessé a szociális biztosítás behozatalát, mert ha az ipari munka fokról-fokra rombolóbb hatásainak mi sem állná útját, könnyen valóra válhatnék, amit H. G. Wells szatirikus regényében. *Az időgép*-ben, megjósol: az egyre rosszabb életviszonyok közé kerülő, egyre terheesebb munkaviszonyok nyomása alatt görnyedő ipari munkás teljesen visszafejlődnek és elállatiasodnak.

Ha a szociális biztosítás káros hatással volna a faj egészségügyére, akkor minden munkásvédelmi intézkedést is sutba kellene vele együtt vetnünk. Mert hiszen a gyermekmunka korlátozása általában a gyengébb emberanyagnak válik hasznára; az erősebb jobban győzi a munkát, megmarad; míg a gyengébb, ha a gyermekmunka korlátozás nélkül végezheti faji egészségügyi kiválóító hatását, korán elpusztul, nem szaporítja a rosszabb minőségű emberanyagot. Sőt, minél hosszabb a munkaidő, minél kevesebb a védőkészülék, minél korlátlanabb a női és a gyermekmunka, annál örvendesebb lehet az *ilyen* faji kiválóító eredménye: az a munkás, aki mindezekon az akadályokon túl tudja küzdeni magát, anélkül, hogy bármilyen veszedelem érné, a faj nemesítése szempontjából a legkívánatosabb anyag, — a rossz, a kevésbé jó pedig egyszerűen elpusztul s így nem szaporít.

Az egészség addig komoly érték, amíg megvan a társadalmi lehetőség a megőltalmazására. Ezeket a társadalmi lehetőségeket pedig meg kell teremteni s ha a faj egészségügyét szolgálni akarjuk, minél tökéletesebb szociális biztosításra, minél fejlettebb munkásvédelemre és minél belátóbb, gondosabb szociális egészségügyi intézményekre van szükségünk. S mihelyt a szociális biztosításnak az egész vonalon vezető elvévé válik az a gondolat, amelyet a német birodalmi biztosító hivatal elnöke, dr. Kaufmann a balesetbiztosításról írván, így fejezett ki: „*Baleseteket jobb megelőzni, mint meggyógyítani, jobb meggyógyítani, mint kártalanítani*”, — a szociális biztosítás a faji egészségügy előmozdításának legfontosabb tényezőjévé válik.

Mindezeknél fogva természetesen csak örömmel fogadhatjuk, ha a szerző más. szempontoktól vezéreltetve, más utakon végül mégis arra az eredményre jutott értékes munkájában a szociális biztosítás faji egészségügyi hatását illetően, mint azok, akik — ha nem is voltak híjjával minden elfogultságnak — joggal nevezték a munkásbiztosítást a XIX. század legnagyobb kulturtettének.

Bresztovszky Ede.

Háborús valutapolitika. (Varjassy Lajos: *A korona intervalutáris árfolyama. Arad: Arad és Vidéke-nyomda 1916. 55 l.*)

A szerző rámutat azokra az okokra, amelyek a korona árfolyamának csökkenését előidézték; kritikái megjegyzésekkel kíséri a kormánynak idevonatkozó rendelkezéseit és a feltárt bajok közt megadja az orvosságot, amely szerinte alkalmas lenne a bajok gyógyítására. A különböző államok intervalutáris helyzetének ismertetéséből indul ki. A fémparitások beállítását után arra a

következtetésre jut, hogy a külföldi intervalutáris árfolyamok a koronával szemben már a háború előtt is mérsékeltlen emelkedő tendenciát mutattak. A háború alatt ez az értékeltolódás természetesen igen magasra emelkedett, így a márkával szemben 25, a svájci frankkal 60, a hollandi forinttal 80 százalékra. Ez azonban nem csak a mi bajunk, mert a hadviselő államok pénzürtékének pari alá való süllyedése a semleges államokkal szemben általános jelenség, csak az a baj, hogy nálunk nagyobb mértékben mutatkozott, mint másutt. A háború Angliának, a világ *volt* bankárjának gazdasági életére is depressziót idézett elő, a háború nyomában járó roppant nagy eladósodás, a kereskedelmi és ipari foglalkozást terhelő lényegesen felemelt adótételek határozottan, próbára fogják tenni Anglia versenyképességét különösen az Egyesült Államokkal szemben. Ennek következménye lesz vagy lehet aztán az, hogy ez a legendaszerű hatalom homályba borulhat. Ha tehát Anglia, a világ bankárja, a gyarmatokból beözönlő aranyak lefoglalója, megérezte pénzügyi szempontból a háborút, minden magyarázat nélkül érthető, hogy Ausztria-Magyarország intervalutáris kurzusa progressive pari alá süllyedt a háború folyamán. Ez a süllyedés természetes volt, mert hiszen már a háború előtt is csak mesterséges eszközökkel volt fenntartható valutánk szilárdsága. Ezt a kurzusbeli süllyedést 1907 óta amúgy is passzív kereskedelmi mérlegünk egyenlegének emelkedése eredményezte. Az Osztrák-Magyar Bank organikus gazdasági bajainak következményeit tisztán mechanikus eszközökkel, a kereslet és kínálat ügyes, kellő időben való befolyásolásával teljes mértékben ellensúlyozni tudta. Jegybankunk ugyanis külföldi értékeket összevásárolt akkor, amikor azokkal szemben a mi intervalutáris árfolyamunk kedvező volt és kellő mennyiségben piacra hozta akkor, amikor a korona árfolyama ingadozni kezdett. A háború alatt azonban az Osztrák-Magyar Bank beszüntette ezen devizapolitikáját, illetőleg- értékpapírexportját a minimumra szállította, amiközben a külkereskedelmi mérleg a legkedvezőtlenebb formációt mutatta. Az okok közt többek között utal Varjassy arra, hogy az Osztrák-Magyar Bank a háború kitérése óta tartózkodott heti kimutatásainak közzétételétől, holott az összes hadviselő államok közül egy sem tért át e rendszerre. Ez a bizalomnak természetesen nem lehetett az előmozdítója. Nem tartja helyesnek, sőt leg-súlyosabb tévedésnek minősíti, hogy az Osztrák-Magyar Bank felhagyott devizapolitikájának folytatásával és a külföldi értékek piacát teljesen az erők szabad játékának, a spekulációnak szolgáltatta ki. De célszerűnek gondolja nagyobb kölcsönök elhelyezését a semleges külföldön, amint ezt Anglia és Franciaország tették az Egyesült Államokban. Előnyös hatást gyakorolna a kivitel fokozása oly cikkekből, amelyekben fölöslegünk van és a jegybank státusáról szóló kimutatás közzétételének újból való megkezdése. Ehhez kapcsolódnának a többtermelés kereszttüvittele a mezőgazdaságban, az iparpolitika helyes irányban való megvalósítása és a nemzetközi fizetési rendszer szervezése a jegybankbocsátó bankok segítségével.

László Béla.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Politzer Zsigmond †

Öszinte sajnálattal értesülünk folyóiratunk első kiadójának február havában bekövetkezett haláláról. Volt bátorsága ahhoz, hogy oly időben, amikor a szociológiának hírére is alig ismerték nálunk, elvállalja a *Huszádik Század*-ot, majd megindítsa a *Társadalomtudományi Könyvtár*-t; az eredmények s kivált az e vállalatok nyomában fakadt hasonló vállalkozások igazolták kezdeményezését, mellyel új területet nyitott meg a magyar könyvkiadásnak s közvetve a magyar kultúrának.

A szerkesztőség.

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK JEGYZÉKE*:

- Göndör* Ferenc: Szerb szocialisták a háborúban. Kunfi Zsigmond bevezetésével: Népszava. 127 1. 3 K 50 f.
- Hoffmann, G.* v.: Rassenhygiene und Fortpflanzungshygiene (Eugenik). S. A. aus „Offentl. Gesundheitspflege“, Braunschweig. 11 S.
- Irk* Albert: A jog értékelése. Kny. 20 1.
- Jókai* Mór: Szeretve mind a vérpadig. 1—5. k. (Olcso Jókai, 241—250 1.) Révai. 4 K.
- Kassák* Lajos: Új költők könyve. Anthológia. A Ma kiad. 80 1. K 3.50.
- Országos Munkásbetegsegélyző és Balesetbiztosító Pénztár.* 6. és 7. évi jelentés 1913—14. 375 1.
- Pongrácz* Jenő: A háborús lakbérrendeletek. Népszava. 32 1. 70 f.
- Révai* Mór: A béke útja. Révai Testv. 25 1.
- Révész* Béla: Beethoven. Miniatüre. Bíró M. 173 1. K 4.60.
- Schiff* Péter: Az amerikai munkások szociális törekvéseinek története. Lúgos: Gutenberg-nyomda. 26 1.
- Sik* Sándor: Költeményei. Életkiadás. 351 1. 5 K.
- Siklóssy* László: A világháború a művészetben. A Gyűjtő, 1917 jan. sz. 128 1. 10 K.
- Smolka* János: A gabonamono-pólium kérdése. Pénzvilág. 48 1. 1 K 50.
- Szegényügy.* Havi szemle, szerk. Hilscher Rezső (IX, Bor áros - tér 6). 1. évf. 1. sz. Egész évre 4 K.
- Székely* Artúr: Háborús gazdasági törvények és rendeletek. 4. k.: 1916 márc.—dec. (Magy. vámpol. közp. kiadv. 26.) Ráth. 915 1. 20 K.
- Szende* Pál: Hogyan kell az adóvállomásokat kitölteni! (Háborús gazd. füzetek, 2.) Omke. 78 1. 3 K.
- Szende* Pál: Magyar háborús adópolitika. Világ. 138 1. 4 K.
- Szentimrey* Jenő: Egyenest, támogatás! Oktatás a harcról Lampel. 92 1.
- Szentimrey* Jenő: Erdély felől. Versek. Lampel. 94 1.
- Turán.* A Magyar Keleti Kulturközpont Értesítője. Szerk. Vikár Béla (VIII, Főherceg Sándor-tér 3). 1. sz. Esry évre 12 K.
- A *világháború* újabb irodalma a Városi Könyvtárban. 7. sor. 1916 aug.—dec. Benkó. 271.40 f.

* E munkák közül azokra, melyek szemlényt közelebbről érdeklék, még visszatérünk.